

AS «COSAS PORTUGUESAS» NA BIBLIOTECA DO CONDE DE GONDOMAR: POLÍTICA E LUSOFILIA

Rosario Álvarez e Xosé Luís Rodríguez Montederramo

PROCEDENCIA

«Cosas portuguesas» consérvase nun único testemuño encadernado no volume de poesías varias con sinatura II/1581 (2) da Real Biblioteca [Catálogo RB, t. XI, v. II, p.155]. É o último da serie dos mal denominados «Cartapacios salmantinos» (Menéndez Pidal 1914: XX)¹, composta dun total de seis volumes compaxinados en 1906 na Real Biblioteca a partir de retallos dunha antiga colección de catro volumes que “fueron rehechos por hallarse antes sus pliegos cosidos en gran desorden” (Menéndez Pidal 1914: 170). É coñecido como *Cartapacio de Pedro Penagos*, porque así se intitula a primeira parte deste códice facticio. Sen embargo, as composicións que nos ocupan nada teñen que ver coa vontade compiladora de Pedro Penagos; por contra, a súa inclusión no volume é azarosa, como o é a de todos os poemas que están fóra do índice e de diferente man dos desa primeira parte.

Hai unha portada manuscrita, en letras capitais, que reza: «Cartapacio | Es de P^o de Pena | gos. Començose | a 9 de agosto | año de 1593». A man de Stephanus Eussem, que fora bibliotecario do conde de Gondomar a comezos do século XVII (Andrés / Rodríguez Montederramo 1998: 20ss), reduce o título a «Poesías de Pedro Pena», cortando o apelido por onde remata na liña. Na metade inferior da portada hai un escudo, que probablemente sexa da familia Penagos².

Ademais da man de Eussem, hai outros indicios que apuntan á procedencia gondomareense deste cartapacio: nunha folla ao comezo do volume consígnase a signatura que de forma inequívoca recoñecemos como a que localiza o libro na biblioteca que o conde tiña na súa residencia vallisoletana, a denominada Casa do Sol de Valladolid. De man de Diego de Arraitia, precisa a sala, o estante e o caixón en que se custodiaba este volume –“Sal 1^a, Est. 17, Cax.5”–, e responde á unha ordenación de xa ben entrada o século XVIII. A continuación da signatura, engádese “Diego Sarmiento de Acuña”.

1 En Álvarez / Rodríguez Montederramo (2003: 249-251), a propósito da «Canción galega en loor de don Diego das Mariñas Parragués», incluída no mesmo volume ca «Cosas portuguesas», advertimos xa da procedencia gondomareense do cartapacio, fronte á teoría que afirmaba ser o seu primeiro paradeiro algún dos colexios maiores salmantinos (Menéndez Pidal 1914; Cortijo Ortiz 1995). Unha descrición completa do contido do cartapacio pode verse en Cat.Mss.RB, vol. II e Cortijo Ortiz (1995).

2 En García Carrafa (1919-1953, t. LXVIII, lám. 1) atopamos dous escudos de senllas pólas da familia Penagos. Só o “mueble” da “panela” ten correspondencia parcial no terceiro cuartel do que reproduce o noso manuscrito.

Por outra banda, no inventario da súa biblioteca, redactado en 1623 polo mencionado Eussem³, atópase o asento correspondente a este volume: “Poesías de Pedro Penagos, 4°” (MBN Mss 13593-13594, fol. 183r). Neste caso, a mención do compilador non deixa dúbidas acerca da identificación do cancionero, tarefa case sempre imposible dada a vaguidade con que o bibliotecario gondomarense adoita consignar os numerosos cartapacios que o conde posuía: “Poesías diferentes”, “Poesías varias” ou, simplemente, “Poesías”, son as etiquetas máis frecuentes para se referir a este tipo de materiais.

Abundando aínda máis na presenza de don Diego Sarmiento de Acuña no manuscrito, compróbase a inclusión no folio 202r, aproveitando que estaba en branco, dunha das poucas manifestacións literarias do conde, o que pon de manifesto, ademais, o uso do libro por parte deste seu posuidor. Trátase de dúas composicións, do seu puño e letra, que son glosa, aos pés “en la cruz que si que no”, a primeira, e a “pero con más quedo io”, a segunda⁴.

As «Cosas portuguesas», epígrafe baixo a que se engloba o monllo de poemas que nos convoca, forman unidade material, por seren da mesma letra e compartiren caderniños e tipo de papel cos textos que as preceden, que ocupan, na foliación moderna, os folios 289 a 307. A relación de contido é a seguinte:

Soneto al santo sacramento (f. 289r); Otro a lo mismo (f. 289r-v); Soneto a nuestra señora (f. 289v); A santo Antonio (f. 290r); Letra agena «Antonio Josef y vos / casi parejas corristes», Glosa propia «En tan conforme igualdad / Antonio y Josef el cielo» (fols. 290r-v); Verso suelto al mismo (fols. 290v-292r); Romance al mesmo (f. 292v-293r); Canciones al papa (f. 293r-v); Al rey don Phelipe seg^o, que está en el cielo (f. 293v-294r); Al rey nuestro señor siendo príncipe (f. 294v-295r); A la serenísima infanta doña Clara Eugenia (fol. 295r-296r); Soneto al conde de Salinas (fol. 296r); Décimas (fol. 296v-297v); Dézimas a una señora muerta (f. 297v-299r); Dézimas a una soledad (fol. 299r-299v); Romance al rey Francisco (fol. 299v-300v); Romance del rey don Fernando a Granada (f. 300v-301v); Romance a lo antiguo (f. 302r-302v); Otro antiguo (fol. 302v-303v); Cosas portuguesas (fol. 303v-307r).

Algunhas destas composicións permiten aproximarnos a data de redacción. Así, o poema dedicado a Felipe II, xa morto, sitúanos en data posterior a 1598. O soneto dedicado á emperatriz “que está en el cielo”, e que, polos datos internos que ofrece, se trata sen dúbida de María de Habsburgo, sitúanos cinco anos despois, concretamente en 1603, cando esta morre. Así pois, os derradeiros anos do século XVI –o ano de 1593 é a data de comezo da recompilación do cartapacio que precede na encadernación ás nosas composicións– e os primeiros da seguinte centuria parecen ser os termos *ab quo* e *ad quem* das “Cosas portuguesas”.

3 En Andrés / Rodríguez Montederramo (1998) ofrécese datos sobre este inventario. Para a súa consulta pode utilizarse a edición de Manso Porto (1996).

4 Engadimos aínda dúas marcas máis de lectura obra de don Diego: a anotación “muy buenas”, como valoración dunhas «Octavas a las ánimas del purgatorio»; e, no fol. 7v, a nota marxinal “Difinición de la corte”, que se refire ao «Soneto 32 de don Luis de Góngora» (Álvarez / Rodríguez Montederramo 2003). Sobre o último destino da biblioteca gondomarense e, por tanto, do cancionero que nos ocupa, é dicir, sobre a incorporación da biblioteca do conde de Gondomar dende a Casa do Sol de Valladolid á Real Biblioteca do Palacio Real de Madrid, son clarificadores os traballos de Michael / Ahijado Martínez (1996) e de Fernández de Córdoba / Cortijo Medina (1999).

Un dato externo corrobora e precisa esas datas: nunha carta do conde da Revilla, Alonso de Velasco, que mencionaremos máis adiante, datada en xuño de 1608 e dirixida ao conde de Gondomar, fai mención dunha festa de santo Antonio de Padua organizada polo conde de Salinas. Os poemas en louvanza deste santo, a presenza do conde de Salinas como adicatario dun soneto encomiástico, a súa abundante relación epistolar con don Diego Sarmiento de Acuña, e o seu relevante papel na política portuguesa da coroa de Castela, lévannos a pensar que a xestación destas composicións puideron ter como motivo a festa mencionada en honor ao de Padua (ou de Lisboa).

A PRESENZA PORTUGUESA NA BIBLIOTECA DO CONDE DE GONDOMAR

Na altura de 1604 o historiador beneditino Fr. Prudencio de Sandoval, que fora bispo de Tui, advertíalle ao conde de Gondomar, correxedor de Valladolid, cidade onde por eses anos residía a corte, que por gustar “tanto de gallegos y portugueses” esquecía “a Valladolid y sus fuentes nuevamente halladas” (Sánchez Cantón 1935: 76). Da súa devoción pola lingua portuguesa poderíanse aducir testemuños abundantes, pero é ben significativo o que nos ofrece o señor das Achas, que, a modo de agasallo ao conde, redacta dúas cartas “nesta lingoaje, pois é de vosa mercé tan estimada” (Tobío 1973; Álvarez / Rodríguez Montederramo 2004: 282). Amigo e coñecedor das cousas dese reino, a súa biblioteca, próxima aos seus intereses literarios, eruditos e políticos, é talvez o indicador máis visible da súa lusofilia.

No inventario de 1623, redactado por Eussem, xa mencionado, que é o máis completo e o que mellor reflicte ás afeccións librarías do conde, dada a súa data de redacción, no apartado “Libros de mano”, clasificado por linguas –latín, italiano, francés ou grego–, non se dedica ningunha epígrafe á lingua portuguesa. Os libros manuscritos redactados nesta lingua atópanse nos subapartados temáticos correspondentes baixo a epígrafe “Libros en castellano”. Así rexistramos no subpartado “Historias de Portugal” a “Crónica de don Juan segundo”, de Rui de Pena; no subpartado “Libros de Poesía, Comedias y historias fabulosas”, atopamos a entrada “Comedia de don Antonio de Noronha en portugués”, que, en realidade, se refire a unha copia da *Auleographia* de Jorge Ferreira de Vasconcelos, dedicada ao conde de Salinas por Antonio de Noronha, de aí a confusión do autor con posuidor. A dedicatoria reza: «Ao conde de Salinas, duque de Franca Villa e Ribadeu, do consello do estado de sua magestade e presidente do consello de Portugal». Finalmente, no subpartado “Libros tocantes a cosas divinas” tampouco faltan os de lingua portuguesa. Talvez sexan o escaso número ou a dificultade clasificatoria que presentan os manuscritos fronte aos libros impresos, as causas de que no inventariado da biblioteca Eussem prescindise do portugués como categoría clasificadora para os “Libros de mano”.

Para os libros impresos si existe un apartado, importante polo seu volume, reservado a esa lingua baixo a epígrafe “Libros portugueses”. É neste apartado onde se relaciona o

importante fondo lusófono da biblioteca gondomarense, que reflicte as inclinacións lusófilas do conde. Se ben é notable cuantitativamente, non é comparable ao número de libros en latín ou italiano. A presenza abrumadora de libros latinos non sorprende dada a consideración desta lingua como vehículo internacional de boa parte dos saberes; a presenza italiana, segunda en cantidade, pode ser explicada non só pola importancia dese país na industria editorial, senón tamén pola posible incorporación dalgunha biblioteca desa procedencia xeográfica na do conde.

A categoría “Libros portugueses” organízase en sete apartados temáticos, os tres últimos dos cales inclúen o que poderíamos chamar literatura de entretemento: “Libros de poesía”, “Comedias” e “Historias fabulosas”. A que máis nos interesa é a máis ampla, e, se ben é inferior ao que esa mesma categoría abrangue no apartado de libros italianos, supera á dos franceses. Son en total 18 obras poéticas impresas en portugués, a inmensa maioría en Lisboa. Só hai un impreso de Coimbra, de 1589, *O primeiro cerco que os turcos puserão há fortaleza de Diu...*, de Francisco de Andrade, e un de Madrid, de 1592, *Varias obras de Duarte Diaz em lingoa Portuguesa e Castelhana*⁵. O autor de maior presenza no inventario é Francisco Rodrigues Lobo, con catro títulos no apartado portugués: *O desenganado*, *As églogas*, *O pastor peregrino* e *Primavera*, ao que se debe engadir un volume de romances en castelán na sección correspondente de poesía castelá. Segue en importancia cuantitativa Diogo Bernardes, con dous volumes que teñen como protagonista o río Lima, o que leva por título *O Lyma*, impreso en 1596 por Simão Lopes en Lisboa, e *Rimas varias, Flores do Lima* (Lisboa, Manuel de Lira, 1597). Do primeiro consérvase o exemplar de Gondomar [RB IX/8315]. Un terceiro asento para Diogo Bernardes, de temática relixiosa, contén as *Varias rimas ao Bom Jesus, e a Virgem gloriosa sua may, e a santos particulares*, que data en Lisboa en 1601. A obra cimeira da épica portuguesa, *Os Lusíadas*, de Camões, está presente en tres exemplares: dous pertencentes a unha edición de 1597, e un terceiro da edición “com algumas anotações” de 1591. Non falta tampouco un exemplar da temperá versión castelá de Benito Caldera, publicada en Alcalá de Henares, en 1580. A seguir de *Os Lusíadas*, atópase unha edición de 1616 das *Rimas*, que probablemente se trata da impresa por Pedro Craesbeeck. Outra das figuras senlleiras da poesía portuguesa, Sá de Miranda, conta con dous asentos no inventario: “As obras collegidas por Manoel de Lira, 4º, 1595”, da que se conserva o exemplar de Gondomar [RB I/D/201], e “As obras en verso”, que se refire á impresión lisboeta de Vicente Alvarez e Domingos Fernandez, de 1614, da que tamén se conserva exemplar gondomarense [RB I/C/204]. O *Cancioneiro Geral*, ordenado por Garcia de Resende, está presente na súa edición de Lisboa, por Hermã de Cãmpos, 1516. O asento que precede reza “Cancioneiro geral, fº”, que podería ser outro exemplar da compilación de Garcia de Resende. Entre os autores e obras portuguesas que ocuparon os estantes da biblioteca da Casa do Sol e que probablemente o conde leu con gusto, abundan os de temática heroica e

5 Sobre o proceso editorial desta obra, e en particular sobre as emendas a que foi sometida polo corrector do Consejo Real, véxase Bouza 2002.

histórica, de ensalzamento das fazañas do reino portugués, tales como os *Poemas Lusitanos*, de Antonio Ferreira (Lisboa, 1598), o *Discurso sobre a vida e morte de Santa Isabel, rainha de Portugal...*, de Vasco Mousinho de Castelbranco (Lisboa: Manuel de Lira, 1597), ou o *Naufragio... de Manoel de Sousa Sepúlveda*, obra de Ieronimo Corte Real (Lisboa: Simão Lopez, 1594).

En “Historias fabulosas” asenta os dous libros de cabalerías. Do *Palmerín* hai noticia no epistolario, onde ademais de nos explicar a posible orixe do exemplar portugués, informa de que o conde de Salinas está desfrutando da súa lectura:

Mi sr. le en un libro que se llama Palmerín de Ynglaterra. Gusta mucho dél. Si V. S. lo quiere en portugués avíseme. Ay tres cuerpos desde segunda asta sétima parte (Santiago de Montoro ao Conde de Gondomar, Lisboa, 20-I-1619 [RB II/2134, doc. 59]).

Finalmente, como curiosidade, cómpre resaltar na súa biblioteca a presenza da *Relación de las exequias que hiço la Real Audiencia del Reyno de Galiçia a la magestad de la Reyna D. Margarita de Austria...* por Iuan Gomez Tonel (Santiago: Juan Pacheco, 1612), que, como é ben coñecido, constitúe un dos rarísimos testemuños de composicións galegas en letra de forma nesa altura. O exemplar, que se conserva actualmente na Real Biblioteca (VI/1067) leva a signatura da súa biblioteca, e aparece consignado de forma xenérica no seu inventario xunto con outros libros de xénero semellante, moi ilustrativos da produción editorial da época e ben representados na biblioteca do conde: “Libros de exequias, reciuimientos y fiestas que se han hecho a Reyes y Principes” (BNM Mss. 13594, f. 88r).

AS “COSAS PORTUGUESAS”

O primeiro dos poemas incluídos baixo a epígrafe “Cosas portuguesas” é o “Soneto a santo Antonio”. De corte laudatoria, no primeiro cuarteto resalta o poeta a orixe lisboeta do santo e o ennobrecemento da cidade que disto se deriva. As calidades do santo e os merecidos premios celestiais son materia do segundo cuarteto. Os dous tercetos finais abundan no recoñecemento terreal e espiritual, “da Casa do Rey dos ceos he terra”.

O segundo dos poemas é tamén laudatorio, desta volta adicado ao conde de Gondomar. Todo el é unha *recusatio*, figura retórica de uso frecuente nos séculos de ouro (Ramajo Caño 1998: 1285-1294). O poeta considera temeraria a intención de recoller no soneto a grandeza do personaxe que o motiva.

O “Soneto a una ausencia” ten de fondo o tema da milicia. O soldado abandona a patria para sufrir as penuras asociadas á guerra, enfermidades, asedios ou falta de abastecemento, tormentos todos eles que non igualan en sufrimento ao “mal de ausencia”.

De igual teor é o seguinte, que leva por epígrafe “jugete”, no senso de divertimento poético de ton menor. A guerra é tamén o transfondo do poema, neste caso a guerra en África contra os mouros do “Rey de Fes”. En lugar da ausencia da patria coma no poema

anterior, aquí o poeta trata a dos amantes, pondo en verso o diálogo da despedida. Formalmente, o “jugete” está composto por 17 estrofas de cuatro versos hexasílabos con rima asoante dos versos dous e catro.

O poema V, sen título, é glosa a unha letra allea, e versa, coma o poema anterior, sobre a dor da separación amorosa producida pola guerra. A amada lamenta a ausencia do amado nas tres primeiras estrofas de oito versos hexasílabos, que teñen como pé os versos 3-4 da letra. Pechan o poema tres cuartetos nas que o poeta toma a voz para interpelar os amantes e precisar que a armada, na que se embarca o amado e outros “fidalgos gañantes”, acompaña o rei Sebastiaño camiño de Tremecén.

O poema VI tamén glosa unha letra allea. Está posto en boca dunha muller e componse de tres estrofas rematadas a modo de pé cos versos 3-4 da letra. O tema da composición é unha vez máis a partida do amante.

O poema VII é o derradeiro da serie. Tamén glosa unha letra allea, mais difere dos anteriores no tipo estrófico. As seis estrofas que o compoñen son octosilábicas de sete versos retomando a modo de pé o segundo verso da letra. É de temática amorosa ao igual que os que o preceden, se ben neste non están de fondo os temas da ausencia e da milicia.

En canto ao contexto social e ás circunstancias en que se produce este monllo de poemas, hai dous indicios que apuntan a un contorno áulico, é dicir, á celebración dun certame ou xusta poética: a redacción en castelán das epígrafes de todo o grupo de poemas que nos ocupa parece reproducir literalmente os motivos propostos da xusta; e a reiteración dun asunto temático podería deberse tamén a unha celebración deste tipo. Como sinalamos na relación de contido da parte facticia en que se inclúen as “Cosas portuguesas”, copiadas pola mesma man e precedéndoa, rexístranse catro composicións en castelán encomiásticas de santo Antonio, en cadansúa forma poética (un soneto, unha glosa a unha letra allea, un “Verso suelto” e un romance). Por outra banda, a reiteración do tema da ausencia suxire que esta era a proposta da xusta. Dende o punto de vista formal, os poemas “a lo antiguo” da parte castelán e as mesmas «Cosas portuguesas» poderían ter unha orixe e motivación semellantes. Todos eles son condicionantes que cadrarían perfectamente no contexto dun certame literario.

O conde de Gondomar ou o de Salinas, destinatarios de cadanseu eloxio, poderían ser os presidentes ou anfitrións desa academia circunstancial. Parece apuntar ao segundo unha carta de Alonso de Velasco, conde de Revilla, datada en Madrid en xuño de 1608, dirixida ao conde de Gondomar, na que se menciona unha festa en honra de Santo Antonio de Padua (ou de Lisboa)⁶ na casa do conde de Salinas:

Aquí se pasa gran calor y yo todos los más ratos que puedo con el señor conde de Salinas son hablar en v.m. Hizo la fiesta de San Antonio de Padua con la mayor soledad que se a visto. (RB II/21333, doc. 232).

6 Santo Antonio é coñecido universalmente como Santo Antonio de Padua, pola cidade onde morreu o 13 de xuño de 1231, e que segue venerando as súas reliquias. A data da súa morte é a escollida pola igrexa católica para venerar o santo. Tamén se coñece como Santo Antonio de Lisboa, pola cidade en que naceu (1195). É o padroeiro da súa cidade natal.

Tanto don Diego de Silva e Mendoza, marqués de Alenquer e duque de Francavilla, coma Alonso de Velasco pertencen ao círculo máis estreito de don Diego de Sarmiento e Acuña, tal e como se desprende da súa ampla presenza como correspondentes no epistolario gondomarense⁷. Co primeiro compartiu o de Gondomar afeccións literarias e algún desengano político, tal como ilustra á perfección o episodio biográfico que refire Sánchez Cantón (1935: 20): en 1605 Gondomar, pretendente en corte, coñecedor da política portuguesa e dos asuntos dese país, escribe directamente a Lerma solicitándolle que o nomee para algún cargo na Xunta de Portugal. A resolución, que como sabemos foi negativa, e a difícil situación que estaba a atravesar don Diego deron ocasión ao conde de Salinas de lle enviar ao seu amigo, a modo de orixinal consolación, unha troba copiada dun vello cancionero na que ensalza a paciencia. A amizade entre ambos dura ata os últimos días do conde de Gondomar, e de feito atopamos ao de Salinas como albacea no testamento que Gondomar redacta en Bruxelas o tres de febreiro de 1626, pouco antes da súa morte. Pola súa parte, Alonso de Velasco, conde de Revilla, estivo presente en momentos cruciais da carreira política de Gondomar, coma cando ocupou interinamente, na altura de 1610 e ata principios de 1613, o cargo de embaixador extraordinario en Inglaterra, que xusto a seguir desempeñaría con tanto éxito o diplomático galego.

O conde de Salinas, poeta de primeira orde no Século de Ouro español, afeccionado ás “fiestas cortesanas y palaciegas, donde fue figura indispensable” (Dadson 1994-95: 183), anfitrión na celebración da festa de santo Antonio, probablemente promoveu nesa ocasión un certame poético con varios motivos, uns temáticos, coma o encomio do santo, e outros formais, coma os poemas “a lo antiguo” ou as “cosas portuguesas”. As propostas poéticas de louvar a Santo Antonio de Lisboa e componse en portugués están en relación coa necesidade de Salinas dunha vinculación afectiva con Portugal para afianzar a súa natureza portuguesa. Fillo de pai portugués, don Diego de Salinas era moi consciente da importancia de demostrar esa nacionalidade para medrar politicamente na administración do reino veciño, toda vez que Felipe II xurara nas cortes portuguesas de Tomar reservar os altos cargos aos naturais do reino. Por este motivo o de Salinas entrou en preito polos dereitos sobre os estados portugueses da Chamusca e Ulme (Santarém), que seu pai recibira do rei Sebastián (Dadson 1985: 12). En efecto, cando se compón este monllo de poemas, se damos por boa a datación por Santo Antonio de 1608, o conde de Salinas é a máxima autoridade no Consello de Portugal, con dereito de primacía sobre os demais, pero sempre coa oposición dos portugueses que solicitaban se lle retirase esa prerrogativa por non ser daquela nación. Anos despois, en 1616, é nomeado Visorei de Portugal e marqués de Alenquer, título este que tiña como finalidade lexitimado para o nomeamento (Dadson 1985: 13). En definitiva, as “Cosas portuguesas” poderían formar parte dese aparato de representación de cara á súa lexitimación para proseguir o seu *cursus honorum* na política portuguesa.

7 Véxanse as entradas dedicadas a ambos nos índices de Cat.Gondomar.

O INTERESE LINGÜÍSTICO DOS TEXTOS

Este monllíño de textos é un testemuño da lingua dunha época e unhas circunstancias, no cerne da Idade Moderna, cando as linguas de estado occidentais se están esforzando dun lado na codificación e doutro na asunción de novos e maiores retos expresivos. Por iso chamaron a nosa atención estes poemas escritos en portugués e coleccionados en terra allea. Ora ben, ao afondarmos neles e no seu estudo percatámonos de que presentan características lingüísticas moi interesantes, tanto para o estudo da variación diacrónica do portugués coma para unha aproximación ao contacto lingüístico nas sociedades peninsulares da época.

Unha cuestión imposible de establecer só mediante o estudo lingüístico é se os textos son ou non dun mesmo autor, pero podemos concluír que nada obsta a esa hipótese. Na nosa presentación imos tratalos conxuntamente, mais sinalando en cada caso en cal dos poemas se producen as particularidades comentadas. Tamén non poderemos discriminar con seguridade que trazos son orixinais, e por tanto atribuíbles ao perfil lingüístico do autor ou autores, e cales son debidos a unha transmisión por medio de copia.

Avivou o noso interese o feito de que haxa neles moitos trazos que son infrecuentes, inusuais ou inesperables nun falante de portugués, se ben de case ningún se pode dicir sen asomo de dúbida que é imposible no abano variacional do portugués nesa altura. De feito, hai nomes de autores notables que acoden de maneira persistente nas nosas pesquedas dentro do corpus histórico do portugués de Davies/Ferreira, ao que nos referiremos de maneira recorrente⁸: Francisco Manuel de Melo, o Marquês de Sande, Fernão Mendes Pinto, Bento Pereira, Bento Teyxeyra, o padre António Vieira, Frei Luis de Sousa, Francisco Rodrigues Lobo...⁹ Por iso o que máis estraña non é a presenza en si mesma deste ou estoutro trazo, senón a concentración de tantos deles neste ramallíño de poemas, no que non faltan mostras de poesía culta. De forma reiterada tense a impresión de que o autor ou é un portugués moi castelanizado –por unha estadía prolongada en medio cultural castelanófono, por unha práctica literaria bilingüe, por asumir modelos lingüísticos e culturais da corte central...– ou ben alguén que sabe bastante portugués pero non é portugués; ten ademais algúns trazos que se xustifican mellor desde o galego ca desde a variación interna do portugués ou desde a interferencia do castelán.

En suma, pódese dicir que son unha boa mostra de hibridación lingüística que, sendo normal pero significativa en calquera situación de contacto entre linguas pouco distanciadas, resulta especialmente interesante no marco histórico en que se produce: o perí-

8 O *Corpus do Portugués* posto a disposición dos investigadores por Mark Davies e Michael Ferreira ofrece no seu contexto 45 millóns de palabras procedentes de textos portugueses –e algúns galegos medievais– escritos entre 1300 e a fin do milenio. Está dispoñible en <http://www.corpusdoportugues.org> e foi consultado por nós entre marzo de 2009 e outubro de 2010. Este corpus foi unha base inestimable e fundamental para o desenvolvemento do noso traballo; sempre que non se especifiquen outras fontes, as mencións á consulta do corpus portugués débense entender referidas a esta obra.

9 Advírtese non só a frecuencia de nomes que pertencen ao círculo dos xesuítas senón, sobre todo, a recorrencia de autores bilingües e que, por distintas motivacións biográficas, tiveron un estreito contacto co español. Nas datas inmediatamente anteriores á entrada no prelo deste artigo, no marco do Simposio ILG 2010, o prof. Fernando Venâncio mostraba conclusións semellantes, xirando arredor do mesmo grupo e dos mesmos nomes, ao estudar a castelanización do léxico portugués no mesmo arco temporal; en tanto non se publica a monografía derivada dese encontro científico, remitimos a Venâncio 2008, onde xa se sitúa nesta liña.

odo coñecido como “Tempo dos Filipes”, marcado pola anexión da coroa de Portugal á de Castela, desde 1580 ata 1640. Non todos os sectores sociais portugueses aceptan de bo grao a nova situación política e a dependencia do rei castelán; entre os que mostran maior entusiasmo –real ou finxido– están grupos con poder, coma a nobreza portuguesa, que aspira a grandes favores e empregos cortesáns, a alta burguesía, que ve as vantaxes da libre circulación de portugueses e mercadorías polo vasto imperio, ou o alto clero e os xesuítas, que albiscaron grandes oportunidades e o alargamento do seu campo de acción¹⁰. Pero o feito é que durante o período da monarquía dual se produce un esmorecemento da vida cultural portuguesa, ao que non son alleos a inexistencia dunha corte en Lisboa e o traslado a provincias da nobreza con posibles que non seguiu o camiño da corte central; esta decadencia cultural favorece a instalación do castelán nos medios cultos portugueses, que á súa vez provoca unha forte secundarización da lingua nacional contra a que reaccionan algunhas voces patrióticas (cf. Vázquez 1988, Bouza 2000).

Pero a converxencia non só se dá en territorio portugués¹¹. Como consecuencia dos acordos asinados por Felipe II, durante os sesenta anos que durou a anexión, Madrid e Valladolid asistiron á chegada e instalación dun gran número de portugueses, sexa porque tiñan intereses de diverso tipo na Corte, sexa porque eran admitidos ao servizo da Casa Real, sexa porque a Raíña tiña ao seu redor señoras principais e damas de honra portuguesas... En todo caso, para o que a nós nos interesa hoxe, tanto en Portugal coma na corte castelá, hai elites culturais portuguesas que se mostran proclives –ou que, cando menos, non mostran reticencias– á converxencia política, cultural, lingüística. Nese marco sociolingüístico sitúanse, cremos, os textos que editamos.

O noso propósito é chamar a atención sobre a variación lingüística nas coordenadas espaciais e temporais, conxugando a presentación das “rarezas” no contexto do portugués escrito da época –coa finalidade non disimulada de fornecer elementos que axuden a trazar un perfil do autor– coa importancia relativa da información lingüística destes textos para a historia da lingua como un valor engadido deles.

CARACTERÍSTICAS GRÁFICAS

Os textos presentan algunhas características gráficas salientables, en parte pola súa relativa heterografía en parte por ofrecerem solucións inusuais ou aínda non comprobadas no portugués escrito na altura. Obsérvanse tamén neste nivel trazos debidos á hibrida-

10 A castelanización portuguesa non se limita a este período. Como sinala Pilar Vázquez Cuesta, no seu recoñecido estudo sobre o Tempo dos Filipes (Vázquez 1988), todo o que fose castelán xa estaba de moda en Portugal cun século, polo menos, de antecendencia. Entre as influencias de longa pegada, a autora salienta a importancia das Universidades de Salamanca e Alcalá, e de profesores desa procedencia, na formación das elites portuguesas. Como proba, pasa revista á longa nómina de obras e autores bilingües dos séculos XV e XVI, e das traducións ao castelán editadas en Lisboa, para concluir que “o cultivo do castelano generalizárase tanto em Portugal por essa época que resulta verdadeiramente excepcional encontramos escritores que não tenham sucumbido alguma vez à tentação de usá-lo” (Vázquez 1988: 48-49).

11 Non hai un cultivo do portugués por parte de falantes casteláns que se asemelle nin sequera palidamente ao que se produce en sentido contrario. A súa presenza no teatro ou nos vilancicos é caricaturesca, nos máis dos casos con intención paródica. Como di José Ares no seu estudo sobre a presenza de Portugal no teatro español da época, “Nuestros autores hicieron también uso ocasional de la lengua portuguesa, unas veces con intención burlesca, otras para caracterizar mejor a los personajes de aquella nación. Casi siempre lo hicieron mal, muy mal. ¿Qué diferencia con el dominio del español mostrado por los incontables portugueses que lo utilizaron en sus obras!” (Ares 1991: 11).

ción lingüística, que tanto poden ser atribuíbles ao autor coma ao copista, pois non debemos esquecer que nos foron transmitidos en medio castelanófono. A seguir comentamos só as características gráficas que máis chamaron a nosa atención.

A grafía revela a existencia de betacismo, un trazo que pode ser dialectal ou debido á interferencia. No primeiro caso, levaríanos a identificar o autor como orixinario das terras portuguesas situadas ao norte dunha liña que vai, *grosso modo*, de Figueira da Foz, na desembocadura do Mondego, ao río Sabor, afluente dereito do Douro e á Serra do Mogadouro, xa nos confíns do NE (fronteira entre Bemposta [Bragança] e Fermoselle [Zamora]); os dialectos desa grande área non fan a distinción entre /v/ e /b/ xeral no resto do dominio portugués. Tampouco a practica o galego nin o castelán, polo que este trazo podería ser debido á impericia dun autor ou copista destas procedencias. Os datos rexistrados son sempre de uso de no canto da esperable <v>, pois non se observan ultracorreccións en sentido contrario: *tibestes* (I:5), *imposible* (II:11), *terrible* (III:14), *ber* (IV:9). Nótese que, como se explica máis adiante (§ 4.2.2), quen copia emenda <u> por <i> (*tibestes*), pero non a consoante, o que fai supoñer que está no orixinal.

Non de raro emprégase <ge> por <gue>, a pesar da homografía producida entre as representacións de /g/ e /ʒ/: *portuges* (I:7; IV:3, 46)¹² e *samge* (I:9) gráfanse do mesmo xeito ca *engenio* (II:4). Non faltan, con todo, mostras do dígrafo no mesmo contexto: *guera* (I:11), *guerra* (III:3; IV:35; V:5), *sangue* (III:5). Ante <i>, en cambio, non se observa ese problema gráfico: dunha banda, *perseguição* (III:14) e *seguiraõ* (IV:14); doutra, *naufragios* (III:2). O dígrafo esténdese excepcionalmente a <gua> en *chegua* (IV:9). Así pois, o problema gráfico concéntrase en IV (<ge, gue> e <gua>) e, en menor medida, en I (<ge, gue>).

É notable a heterografía na representación das sibilantes alveolares xorda e sonora, unha distinción fónica e gráfica que podería ser dificultosa para un castelán ou para un galego, pero non para un falante de portugués, fose cal fose a súa modalidade dialectal de orixe. Vacílase na representación da consoante xorda como <s> ou como <ss>, cunha alternancia grafemática xa pouco presente escrita culta portuguesa na altura: *vosa* (I:6; II:5) e *voso* (I:9; II:3), xunto a *vosso* (II:13; VII:8) e *vossas* (VII:13), por port. *vosso, vossa; asedio* (port. *assédio*, III:12); *imposible* (II:11, port. *impossível*); *casa* (I:14) e *cassa* (IV:4; port. *casa*); como curiosidade, marxinal pero significativa, nunha pasaxe escribe <ʒ> en posición inicial, por xorda, que emenda como <Ceos> (I:5; port. *céus*). A representación da consoante sonora tampouco está exenta de problemas: *forçossas* (III:11; port. *forçosas*), *forçosso* (V:30), *ditosso* (VII:28; port. *ditoso*). En posición final, <s> no canto de <z>: *fas* (II:12; port. *faz*), *tras* (VII:8; port. *traz*), *fes vos* (I:12, 13; port. *fez-vos*), *fez* (VII:32, 33), *Fes* (IV:38; port. *Fez*, top.). Como curiosidade, anotamos o uso de <ss> tras consoante: *suspensso* (IV:19).

12 Indicamos deste xeito o número de poema (romanos) e o número de verso ou versos, excluído o título (arábigos).

O grafema <x> tanto representa, supostamente, a pronuncia culta [ks] (*prolixo*, III:3), coma a pronuncia tradicional palatal xorda, coa particularidade de que non se grafa <i> previo (*abaxo*, VI:1; *baxalo*, VII:40), seguindo unha práctica que non é exclusiva deste texto. O correlato sonoro está invariablemente grafado como <j, g>, consonante a práctica histórica portuguesa.

Na representación da consoante lateral palatal úsase de maneira xeral a grafía <lh>, uniforme en portugués desde a súa imposición en tempos de Afonso III (por volta de 1265-1275), en contraste co dígrafo <ll> primitivo que se mantivo en galego e castelán: *filho* (I:10), *lhe* (IV:17, 62, 66; VI:24; VII:28), *olhos* (IV:9, 13; VI:2, 6, 10, 18, 26; VII:14), *olhay* (VII:19), *milhor* (IV:25), *mulher* (IV:60), *uelha* (VII:3). Por iso cremos que a grafía *caualheiro* representa port. *cavaleiro* e non port. *cavalheiro*, cognados pero con significados non sempre coincidentes; isto é, <ll> é grafía anticuada equivalente a <l> e non interferencia equivalente a <lh>. Creemos que tamén hai que interpretar como representación da lateral alveolar a grafía <lh> en “he falhos eis venturosos” (VII:29), pois o contexto non permite interpretar o clítico en mesóclise como amálgama de dativo e acusativo (*lho*), senón como unha forma simple OD (port. *fá-los-eis* ‘farédelos’).

En consonancia co dito no parágrafo anterior, a nasal palatal tamén se representa adoito con <nh>: *mourinhos* (IV:39), *tenhais* (IV:49), *minha* (IV:57), *cantarinho* (VII:4), *adeuinho* (IV:5). Con todo, atopamos <ñ> –o grafema correspondente en galego e español– non só en *Acuña* (I:1), que estaría xustificado por ser voz onomástica, senón tamén en *señora* (IV:33) e *señor*, este nun sintagma en que concorre coa outra grafía (“Señor da minha alma”, IV:57). Chama a nosa atención a grafía <cantario> (VII:1), na “Letra agena” que serve de mote, con toda evidencia equivalente a <cantarinho>, empregada polo autor da glosa; cremos que delata a grande antigüidade da fonte dos versos tomados como motivo (cf., por exemplo, *mãselinho* en rima consoante con *camõ* en Airas Nunes; Tavani 1992: 83, 88).

Na coda silábica ante consoante alternan <m> e <n>. Ao parecer, só hai constancia nos grupos con bilabial <mb, mp> (*embarcaõ*, *lembrais*, *empremde*, *imposible*, *emprego*...) e na palabra *emque*, se callar como recordo da súa composición e non por causa de <qu>; da outra banda, tampouco hai vacilación no uso de <n> ante as nasais: *ennobrecestes*, *enmudeçer*, *enmudeceis*. Ante as consoantes supostamente labiodentais, préfirese <m>: *comuem* (IV:34; V:10), *comvosco* (VII:2) / *conuersaçõis* (III:12); *emfadosa* (III:3), *emfermidades* (III:10) / *conforme* (IV:30). As opcións están equilibradas ante <s, ss>: *suspenso*, *suspensso* (IV:11, 19) / *comsigo* (IV:40), *Apartemse* (V:29). Nos demais contextos, <m> é minoritario e non se dá por igual nos distintos poemas: (α) todos ofrecen <nt>, pero só entra en concorrencia con <mt> en IV, V e VII (<nt> / <mt>: 4/8, 3/2 e 7/1, respectivamente); (β) é xeral o uso de <nd> (salvo en III, sen rexistros: *sendo*, *tendes*, *onde*...), pois só II e IV presentan alternancia (<nd> / <md>: 4/1 e 1/2, respectivamente).

te); (γ) é maioritario o uso de <nc> cando a segunda consoante representa /s/ (8/4, repartidos de forma desigual: *vencestes* [I] e *paciencia, rresistencia, ausencia* [V]; *alcamcalos, lembranca* [VI]; *encerra / prudencia* [III] e *ausencia* [2v], *mudancas / vemceremos* [IV]), pero cando <c> representa /k/, están igualados (*sincoemta* [IV] / *emcareser* [VII]); dito doutro xeito, e en suma, en I e V óptase por <nc>, en VI e VII por <mc> e só III e IV alternan <nc, mc>.

En posición final de palabra, emprégase adoito <m>, conforme a grafía ordinaria en portugués (*em, com, bem, podem...*), pero en cinco dos sete textos preséntase a concorrencia minoritaria de <n> final, coma en galego e castelán: *gran cidade*, prep. *en* (2v) (IV); *un mísero*, prep. *en*, prep. *sen* (2v.) (III); *un portuges, Santaren, maten* (IV); prep. *con* (VI); *trazen* (VI). Deixamos á parte *Amen* (IV), dado que en portugués hai dúas variantes, *âmen* e *amém*.

A representación da nasalidade complétase co uso dun sinal diacrítico, xeralmente curvo, situado sobre a vogal, que nós transcribimos como til (vid. infra, § 5). Emprégase adoito en posición final, no segmento final *-aõ* e nos plurais en *-õis*: *taõ, naõ, saõ* ('eles son'), *partaõ, vaõ* (Ind. Pte.), *vayaõ* (Subx. Pte.), *seguiraõ* (Fut.), *Bastiaõ, rrezaõ, afeicaõ...* (obsérvase que o sinal recae sobre a segunda vogal), *conuersaçõis, perseguicõis*; a única excepción é a forma apocopada *gran* (I:3). Atópase tamén en posición final sobre os monosílabos *mỹ* (II:13, 14; VI:18) e *hũ* (II:11, en concorrencia con *un*, III:1 e IV:46). En posición interior alterna co grafema consonántico: (α) os xerundios da CI gráfanse con til (*choraõdo* [IV], *navegaõdo* [VI]) ou con consoante (*bailando* [IV], *suspirando* [V], *penando* [VI]); *cantaro* deixa espazo a *caõtaro* (VI); únese a única ocorrencia de *gaõlantes* (V); *taõ* contaxia esta grafía non só a todas as ocorrencias do adverbio *taõbem*, senón a *taõto* e *taõta* (II, 3v), que alternan con *tanto* e *tanta* (I, II, V, VI).

Aínda que se trata dun trazo formal de natureza distinta aos anteriores, non quixéramos deixar de comentar que a versificación non ten en conta o carácter aberto ou pechado das vogais medias, con abundantes exemplos na serie palatal, de modo que *tibestes* [ɛ] está en rima consoante con *merecestes* [e] (I:4, 8), o adverbio *bem* tanto rima con *é* [ɛ] (IV:6, 8) coma con *saber* [e] (IV:22, 24), o ditongo *-ei* rima con pechada (*portuges-Lei*, IV:46, 48) ou con aberta (*dizeis-mulher*, IV:58, 60), etc. En realidade, a partir do séc. XV, na versificación portuguesa, quizais por imitación da poética castelá (Câmara 1977: 106-115), deixou de practicarse a rima perfecta ao estilo dos cancioneros medievais. Como se ve nos exemplos anteriores, a presenza gráfica de <e> abonda para a rima: vogais medias abertas e pechadas, vogais e ditongos orais, vogais orais e ditongos nasais...

ANÁLISE DA VARIACIÓN LINGÜÍSTICA: CARACTERÍSTICAS SALIENTABLES

Como xa foi indicado máis arriba, estes textos mostran un alto grao de hibridación lingüística no contexto ibérico centro-occidental. Na nosa achega, partiamos da base, por

máis plausible, de que o seu autor e autores eran de lingua portuguesa e de que, por tanto, o contacto producira cambios nunha dirección, modificando o acervo orixinario coa integración de formas do novo inventario lingüístico a que se accede. Continuando nesa hipótese, non estamos en grao de establecer cantos e cales deses trazos presentes nos textos son debidos a unha práctica individual e cales pertencen a unha variedade híbrida máis ou menos difundida e asentada en determinados círculos; e, no primeiro caso, tamén non poderemos asegurar cales deles son interferencias involuntarias e cales obedecen a unha estratexia hibridista, como recurso para modernizar a lingua, atenuar diferenzas coa do “outro”, evitar conflitos, etc. Ao longo da nosa análise, fóisenos facendo cada vez máis evidente a posibilidade de que o autor non sexa orixinalmente de lingua portuguesa, senón alguén que a adquiriu como segunda lingua e que a domina con bastante éxito (un castelán ben integrado na vida e cultura portuguesas ou, con maior facilidade e oportunidade, un galego); nese caso, a hibridación lingüística sería debida á distancia entre a intencionalidade (suponse plenamente portuguesa) e a competencia real.

Comentamos a seguir os trazos que nos pareceron salientables nesta perspectiva. Sen pretensións de concluír máis aló do límite que esixe a necesaria cautela, na exposición imos agrupalos en dúas series: en primeiro lugar, os que atopan xustificación na variación interna do portugués, por máis que na altura estean documentados de forma minoritaria ou marxinal; logo, os que parecen atopar a explicación máis aceptable na interferencia ou préstamo lingüístico.

Trazos probablemente endóxenos

Na colección atopamos unha serie de trazos que sorprenden nun falante culto portugués, principalmente se o termo de comparación é a decantación producida ao longo dos séculos seguintes e que callou como a lingua padrón moderna. Aínda que a lectura contrastiva co estándar actual é inevitable, esforzámonos por cotexar as variantes dos textos coas empregadas por autores contemporáneos seus, con ampla marxe nos marcos cronolóxicos do período. Por iso podemos afirmar que, con frecuencia, os trazos rechamantes son variantes arcaicas ou minoritarias en portugués, ou ben dialectalismos que apenas pasaron á escrita, pero non se pode dicir deles que sexan imposibles en escritores do mesmo nivel social e cultural có posible autor: *cautivas* (non *cativas*), *ceos* (non *céus*), *correos* (non *correios*), *empida* (non *impeça*), *gran* (non *grande*), *il-rey* (non *el-rey*), *milhor* (non *melhor*), *muy mais* e *muy bem* (non *muito mais* e *muito bem*), *polo* (non *pelo*), *probeza* (non *pobreza*), *simte* (non *sente*), *rezaõ* (non *razão*), *todo* (non *tudo*).

Emprega *simte*, port. *sente*, no Ind. Pte. (*sentir*): “emque o simte na'lma / cumpre com quem hé” (IV:7). En portugués moderno, *simte* non é forma nin do presente nin do imperativo (*sente*); en galego, en cambio, é a variante popular máis estendida en correspondencia *sente* (Ind. Pte.) —esta forma potenciada por vía culta na planificación do estándar moderno— e a única do imperativo (*ela sente / simte ti*). De tódolos xeitos, non faltan

testemuños antigos de /i/ en portugués (Davies/Ferreira): as formas con VR <i> localízanse moi minoritariamente no séc. XV (4v) e con maior amplitude no séc. XVI (21v), para logo desaparecer por completo do corpus. Se volvemos a ollada para os usuarios das formas con *sint-* atopamos algúns datos significativos, pola relevancia historiográfica dos autores: João de Barros na súa *Gramática* (1540) vacila entre *sent-* (3v) e *sint-* (1v), aínda que en ocasión anterior se decantase pola primeira (*Crónica* 1520); o gramático Fernão de Oliveira usa sempre *sint-* (3v) (*Gramática* 1536)¹³; o lexicógrafo Jerónimo Cardoso tamén usa en exclusiva *sint-* (8v) (Coimbra 1569-70). Os raros datos do séc. XVI teñen esta procedencia: o humanista André Rodrigues Eborense (1554, 5v, xunto a 1v *sent-*); o xesuíta lisboeta Luis Fróis (1560-1580), 3v (xunto a 2v *sent-*); Gil Vicente (s.d.), 1v (fronte 6v *sent-*). Así pois, a principios do século XVII, este é un trazo improbable nun escritor portugués, salvo por arcaísmo (intencionado ou non). Con todo, podería deberse á antigüidade mesma do poema ou a un estilo deliberadamente arcaizante, consonte os feitos que narra: o seu asunto sitúase na véspera da partida do rei Sebastián, que desaparecería en Alcazarquivir o 4 de agosto de 1578. Se non se explica *sinte* desde o propio sistema portugués, a interferencia debe ser galega, pois nesta lingua era xa entón a forma máis estendida¹⁴; a variante castelá *siente*, con pé na equivalencia sempre presente entre <ie> e <e> (*pedra* = *pedra*, *quero* = *quero*), debería apoiar a elección de *sente*, non de *sinte*.

A forma *empida* (“Naõ aja causa que empida / que o cantaro se celebre”, VI:17), do Subx. Pte. de *impedir* máis lembra gal. e esp. *impida* ca port. *impeça*. Con todo, polas razóns históricas que sexan, no corpus portugués non falta tampouco esta variante formal, da que recolleemos nove testemuños no séc. XVI e outros tantos no séc. XVII (Davies/Ferreira: *impida*, *impidas*, *impidam*), en autores tan significativos coma Camões, o Padre Vieira, o humanista Gonçalo Fernandes Trancoso ou André Rodrigues Eborense; no mesmo corpus, a que semella minoritaria na altura, é a canónica *impeça-*.

Dizer (II:10; port. *dizer*) é forma ben documentada en galego, onde pervive nos lugares en que este verbo se inclúe na CII (*decer*, máis frecuente nun arco que ocupa o sur e occidente), fronte á xeneralidade das variedades galegas, que optaron pola CIII (*dicir*, *decir*; ALGa: I 242). É forma tamén existente en portugués, que Jerónimo de Argote (1724) atribúe a unha característica fonética dos algarvíos (“Difere na pronúncia, porque ao E, fechado pronunciam como I, assim como *Pedaço* dizem *Pidaço*, e ao I, pronunciam como E fechado, assim como *Dizer* pronunciam *Dezer*, e em outras coisas”), pero está documentada noutros lugares: no noso corpus, quen máis contribúe a testemuñala é Pedro de Meneses (sec. XV), conde de Vila-Real, que nos remite ao territorio consti-

13 O corpus recolle tres ocorrencias de *sent-*, en contextos en que non dá sentido; o exemplar da BN (<http://purl.pt/120/1/>) permite ler con claridade *senue*, que é o que tamén leu a súa editora (Buescu 1975).

14 Ocupámonos da diacronía dos modelos alternantes / non alternantes deste grupo de verbos da CIII, en galego antigo, en Álvarez / Xove 2005. A progresión da extensión do modelo sen alternancia parece ir de norte a sur. Aínda que os verbos con nasal no radical se mostran máis resistentes (*sentir*, *mentir*), o feito é que a fins da Idade Media o verbo *seguir*, que semella actuar como motor do cambio e exercer de arrastre para os máis, só se mantiña como alternante nunha pequena área SW, e aínda alí de xeito opcional.

tutivo do toro galego-portugués. Trátase, en realidade, dun problema de acomodación morfolóxica á segunda conxugación, que pode aceptar un radical con /i/, coma no portugués padrón (*dizer*), ou non (/e/: port. dial. *dezer*, gal. *decer*). No corpus portugués hai abundantes rexistros, moi concentrados en poucos textos, ata fins do séc. XV, pero a partir dese momento son raros, e ningún no séc. XVII.

Fronte á forma plena *grande* xeneralizada no portugués que lle era contemporáneo, o autor do “Soneto a santo Antonio” usa a forma apocopada *gran* (“nobre e gran cidade”, I:3), coma na lingua antiga; obsérvase que, ademais, aparece grafada con final en *-an*, cando os outros monosílabos semellantes manteñen nestes textos a grafía *-aõ* (*naõ, taõ, vaõ...*, § 4.1). En portugués, a forma apocopada está aínda vizosa ante substantivo ata fins do séc. XV, pero xa nos textos do séc. XVI é esporádica e puramente testemuñal¹⁵. En galego a forma apocopada é moito máis frecuente, pero ambas se manteñen ante substantivo ata hoxe: a distribución é para algúns enfática (¡*Que grande cousa!*, fronte á non marcada ¡*Que gran cousa!*) e para a maior parte contextual, coa forma plena ante vogal (*gran cousa / grande ánimo*) (Bouzas 2009). Nos nosos textos emprégase *gran*, como o faría un falante de galego ou de español (aínda que nun título se usa *santo* ante vogal, “santo Antonio”).

No primeiro poema, o soneto a Santo Antonio, atopamos dous sintagmas que resultan sorprendentes, desde a perspectiva do portugués moderno, polo uso da forma apocopada *muy* tanto ante o adverbio *bem* coma ante o cuantificador *mais*: “emque hé Lisboa nobre e gran cidade, *muy máis* Antonio vós a ennobrecestes” (I:4) e “*muy bem* subir taõ alto merecestes” (I:8). As dúas opcións son contrarias á práctica portuguesa, que desde o comezo da Idade Moderna optou por *muito bem* e *muito mais*¹⁶; o galego, en cambio, coma o castelán, optou por manter a apócope en *moi ben* e xeneralizou a forma plena en *moito máis* (esp. *muy bien, mucho más*). Máis estraña é aínda a apócope ante o cuantificador, en portugués (*muito mais*), en galego (*moito máis*) e en español (*mucho más*). Ora ben, tanto *muy bem* coma *muy mais* (e variantes gráficas) están ben documentadas nas tres linguas, sobre todo no período medieval. Os nosos textos son un bo testemuño do momento de cambio lingüístico que se deduce dos datos do corpus portugués empregado, pois mostran os últimos vestixios de *mui mais*, que en portugués se consuma durante o século anterior (pasa de ter o 36,73% das ocorrencias no séc. XIV, ao 11,68% no séc. XV e ao 3,25% no séc. XVI)¹⁷, e participan da resistencia de *muy bem*, forma normal no séc. XIV e que aínda supón algo máis da metade das ocorrencias no séc. XVI, para pasar ao 17,6% no séc. XVII. O carácter residual do sintagma *muy bem* no portu-

15 Mantense ata hoxe só como elemento compositivo, en voces como *grão-duque*.

16 Segundo Houaiss (s.v. *MUI*), en portugués actual a forma apocopada “a) empr. com restrições (adquire conotação irônica, pedante, inatural etc.), antes de adjetivo e advérbio (*mui agradável, mui distante*), dificilmente antes de verbo (*Nossa! Você falou: ‘depois de mui pensar?’*). b) embora quase toda a fronteira brasileira seja região de contato com a língua espanhola, ‘mui’ apenas se registra como norma no falar do Sul do Brasil: *muchacha mui guapa*”.

17 O único exemplo do séc. XVII en Davies/Ferreira corresponde á *Monarchia Lusitana* de Frei António Brandão (1619): “E respeitando a este tempo he Portugal Reyno *mui mais* antigo não só que Aragão, mas que todos os outros de Espanha.”

gués da época podería estar sustentado no noso autor ou polo seu perfil arcaizante ou polo contacto con español e/ou galego; canto a *muy mais*, a vulgar polos datos de CORDE, a vixencia temporal de *muy mas* en español tivo algo máis de percorrido no séc. XVII. Así pois, o ambiente culto bilingüe podería estar tamén axudando a soste estes sintagmas anticuados en portugués.

Úsase unha estraña variante <il, yl> do artigo determinado na expresión *el-Rei*, cunha constancia que non deixa lugar a dúbidas sobre a súa literalidade: “fes vos yl Rey do abito do Xpõ” (I:12), “portuges fidalgo / de cassa dil Rey” (IV:4) e “Com Il Rey à guerra / se vaõ meus amores” (V:5), fronte a unha soa ocorrencia da forma esperable, “contra el Rey de Fes” (IV:38). *El-Rei* é forma de cerimonia para se referir ao seu monarca, ao parecer extensible á mención respectuosa do rei inimigo con que van guerrear (“A Africa vamos / contra el Rey de Fes”), pero non vai máis aló das instancias terreaís: “da Casa do Rey dos ceos he terra” (I:14). O corpus escrito portugués e a toponimia mostran que o uso da expresión cerimonial *el-rei*, que inclúe unha variante especial do artigo, chegou de xeito ininterrompido ata a Idade Contemporánea (non así en galego, no que ocorrencias modernas son tentativas algo artificiosas de recuperación por vía culta). Con todo, a pesar de que este sintagma está ben documentado en galego e en portugués, non demos atopado testemuños desa variante *il* do artigo determinado; é coñecido que en galego o pronome de terceira persoa –descendente tónico da mesma forma latina–tivo como resultado *il*, *iles* nunha estensa área oriental que limita amplamente co territorio portugués (ALGa: II 159), pero non temos noticia de que no mesmo espazo houbera este resultado tamén para o artigo de cerimonia. No seu coñecido e documentado estudo sobre a lingua de Gil Vicente, Teyssier indica que “Como todos o seus contemporáneos, Gil Vicente designa o rei por *el-rei*. Mas por duas vezes usa a variante rústica *in-rei*” (2005: 186); séguese unha explicación fonética, por evolución espontánea ligada con dúas tendencias evolutivas, a nasalización de *e-* e *i-* iniciais átonos e a confusión nesa posición de *en-* e *in-*, pero non dá exemplos en que esa nasalización se produza estando a vogal trabada pola lateral. Máis interesante é que menciona e documenta rexistros populares ou de textos que imitan a fala popular, con formas similares: *en-rei*, *mil-reis*, *min-reis*, *irrei*... Quen grafa este artigo como <il, yl>, nuns poemas que non pretenden ser imitación paródica da lingua de tipos populares, non parece reparar na longa e sólida tradición cerimonial de *el-rey* en portugués nin na equivalencia con esp. *el*.

No texto non se emprega nunca a variante contracta port. *pelo* e si a que hoxe se identifica como gal. *polo* (cast. ‘por o’): *polo mar* (III:2), *Polo mar abaxo* (VI:1). Ora ben, cómpre lembrar que a amálgama entre a prep. *por* e o artigo determinado tivo como resultado orixinal *polo*, que é o que mantén o galego ata hoxe e que o portugués foi substituíndo progresivamente por *pelo*. A principios do séc. XVII era xa moi evidente o triunfo de *pelo* na escrita portuguesa, pero o proceso de substitución aínda non se consumara: son moi poucos os autores que seguen fieis a *polo* e que se decantan por esta forma en exclu-

siva ou con moi poucos casos de excepción (Frei Luis de Sousa, Francisco Rodrigues Lobo, o ortógrafo Álvaro Ferreira) e tamén poucos os que oscilan en relativa paridade (Bento Teyxeira, os gramáticos Duarte Nunes de Lia¹⁸ e Amaro Roboredó). Así pois, o uso reiterado de *polo* nestes poemas só pode atribuírse a unha práctica purista e arcaizante en contexto portugués ou a unha interferencia do galego no autor ou na copia.

Na expresión do dativo de terceira persoa emprégase a forma sincrética *lhe* ('lle, lles'), sen marca de número: "he para guardalos / lhe farei a vela" (VI:24), "ditosso premio lhe day / he falhos eis vemturosos" (VI:29). A evolución diacrónica do galego e do portugués esixe que a adxunción da marca de número /s/, que diferenciou polo número *lle* : *lles*, só se producise con posterioridade á palatalización; e de feito non só non faltan testemuños do uso de *lle* = *lhe* con significado plural ao longo da historia galego-portuguesa –un trazo ao que se refiren con frecuencia as gramáticas históricas–, senón que chegou aos nosos días como trazo diatópico en galego e, cando menos, como variante social en portugués (Álvarez 1994). Advértase, ademais, que a amálgama sincrética port. *lho* e gal. dial. *llo* ('llo, llelo') só se explica a partir dun *lhe* = *lle* que non diferencia formalmente singular e plural. Os nosos textos participan dese trazo, usando *lhe* en todas as ocasións en que se corresponde con *lhes*.

O uso de *todo* no canto da forma tipicamente portuguesa *tudo* merece un dobre comentario¹⁹. Segundo Nunes (1975: 261) "até começos do século XVI, *todo* valeu por substantivo e adxectivo", e de feito Maia non atopa "vestigios da forma *tudo*, que, documentada esporadicamente em Portugal desde o século XIII, só veio a generalizar-se no século XVI" (1986: 710). Os distintos autores coinciden en que *tudo* se estendeu en portugués na literatura quíñentista, pero, como mostra Said Ali (1971: 118-120), non se instalou coa mesma rapidez e constancia en todos os contextos. O corpus reunido por Ferreira/Davies aboa ese proceso de substitución de *todo* por *tudo* na norma portuguesa: a forma marcada como pronome autónomo só se rexistra de xeito testemuñal no séc. XIV, ascende no séc. XV e instálase de forma dominante no séc. XVI, no que non por iso deixa de haber testemuños cada vez máis infrecuentes de *todo*. No corpus do proxecto CARDS. *Cartas desconhecidas*²⁰, que recolle a escrita producida na esfera privada e por mans non sempre hábiles (1500-1900), e por iso máis proclives a usos non canónicos, non se atopan testemuños de *todo* autónomo. En definitiva, debemos concluír que o uso de *todo* 'tudo' non é inverosímil pero si pouco esperable nun portugués culto de principios do séc. XVII. Por iso sorprende a frecuencia e constancia con que se escolle unha variante que xa debía ser moi

18 Con todo, parece preferir *polo* como amálgama ante substantivo fronte a *polo que* (Davis/Ferreira).

19 En portugués distínguese entre *tudo*, a forma do pronome autónomo, masculino e invariable, e o pronome determinante, non autónomo, con variación de xénero e número (*todo / toda / todos / todas*): *perdeu tudo, bebeu tudo* (a totalidade) / *choveu o dia todo, bebeu todo* (o viño, o leite...).

20 O proxecto CARDS. *Cartas desconhecidas* desenvólvese no Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa, baixo a dirección da profa. Rita Marquilha (<http://alfclul.clul.ul.pt/cards-fly/index.php>). Á dilixencia e xenerosidade da súa directora debo a información de que o único rexistro é dun mirandés, que ten unha lingua trufada de mirandanismos (mir. *todo*, con calquera valor): "Ca as novidades que tive de Braga são que todo esta Como estava" (1724, Miranda, CARDS2023). Tamén lle debemos a información de que nos dicionarios dos séculos XVI, XVII e XVIII *todo* autónomo só aparece unha vez, nun proverbio citado por Bluteau, que nada proba en contra da evidente perda de vixencia como forma de uso viva: "Quem faz bem ao astroso, não perde parte, senão todo".

arcaica e inusitada na altura, quizais apoiada pola interferencia do español ou do galego: “Tendes tanto de todo, Acuña nobre” (II:1), “Todo me dizey” (IV:20), “¿quem me dara nouas / de todo, meu bem?” (V:4), “Causa amorosa afeicaõ / todo o que nouo se ve” (VII:11). Pero, ademais, chama a nosa atención que a única ocorrencia de *tudo* sexa en realidade unha substitución pouco feliz dun *todo* autónomo orixinario, pois en todas as estrofas se dá a rima asoante *-o...o* co verso do refrán (*nouo, fogo, posso, ditosso, venturosos, poderoso / comvosco*); só se rompe nos derradeiros versos, por facer entrar *tudo* no canto de *todo*: “para que sirua de tudo. Quero [ir mana comvosco]” (VII:43-44). O autor ou o copista reaccionou ante a “inorrección” gramatical e colocou a forma portuguesa correspondente, pero sacrificou a congruencia da rima sostida con anterioridade: sabe da variación *todo / tudo* e acepta a primacía de *tudo* como forma portuguesa culta, pero isto choca coa súa práctica espontánea, non “corrixida” nas catro ocorrencias anteriores.

Emprega *correos* (port. *correios*): “Saõ seus [...] / suspiros correos / da'lma que bem quer” (IV:15). Esta é unha evolución diverxente entre galego e portugués, pois mentres o primeiro mantivo *-eo, -ea* [e], o segundo desenvolveu un iode e deu lugar a *-eio, -eia* (*cheio, aldeia*), que se estende con distintos ritmos segundo as voces implicadas. O corpus consultado confirma a existencia de *correos* como unha forma minoritaria (Davies/Ferreira): dun total de 542 ocorrencias deste substantivo nos séculos XVI e XVII, só 46 son de *-eo(s)* (8,3%); a proporción descende ao 5,97% se consideramos só os datos do século XVII. A nómina de autores que empregan a forma conservadora, espallados por todo este século, é reducida pero significativa: os gramáticos Duarte Nunes de Lião, Amaro Robredo e Bento Pereira; Fernão Mendes Pinto, Francisco Manuel de Melo, Manuel de Galhegos (editor de *Gazeta*, o primeiro xornal portugués) e o Marquês de Sande.

“Milhor hé dizermo” (IV:25). *Milhor* é forma ben aboada en portugués pois, aínda que nunca chegou aos niveis de presenza da concorrente *melhor*, está presente no corpus escrito desde os primeiros textos ata fins do séc. XX. Con todo, desde o seu cume máximo no séc. XV (42,33% das ocorrencias), *milhor/milhores* non deixa de decaer no uso (séc. XVI, 32,65%), de xeito que no séc. XVII xa representa só o 7,78% e a partir do séc. XVIII é puramente testemuñal (Davies/Ferreira). *Mellor* e *millor* son tamén variantes ben aboadas en galego: a primeira é a máis frecuente no corpus escrito histórico (TMILG) e forma estándar na codificación moderna; a segunda é a máis frecuente na lingua oral espontánea actual (ALGa: II 138). A influencia do español *mejor* só podería actuar en favor de *melhor*.

Rezaõ (II:14) e variantes con *re-* son unha opción minoritaria no corpus portugués, fronte ás solucións máis comúns que mostran *ra-*, coma a forma estándar no portugués moderno, *razão*. Por algunha razón, esta variante xurdida no séc. XV tivo un grande suceso nos autores quíñentistas, cos que chega á cuarta parte das ocorrencias; aínda que de aí en diante comezará o seu declive imparable, é moi probable que aínda estivese en voga a comezos do século XVII.

A variante con metátese *probeza* (port. *pobreza*), aínda que minoritaria, está ben documentada en portugués coas grafías <proveza, proueza> entre o séc. XIII e as primeiras décadas do séc. XVI.

Poderíamos engadir, aínda, a ausencia dalgúns trazos marcadores da distancia lingüística do portugués por escoller as opcións converxentes, coma o uso persistente do xerundio (nunca *a* + infinitivo), o emprego de *ir a* + infinitivo sen valor perifrástico (“Vay a despedirse / de quem quiere bem” (IV:5)²¹ ou o feito de que só en tres ocasións se empregue o artigo ante posesivo: “Señor da minha alma” (IV:57), “se vaõ os meus olhos” (VI:2), “mal podem pasar / sem m̃y” os meus olhos” (VI:18).

Trazos probablemente exóxenos

Non é posible, nin nós o pretendemos, trazar unha división tallante entre estes dous grupos. Como se desprende da exposición anterior, a selección de certos trazos existentes no abano variacional do portugués pode estar condicionada pola similitude ou igualdade coas formas castelás correspondentes. Tamén é posible que algúns dos trazos que imos considerar a seguir sexan en realidade endóxenos e non rexistrados nos textos escritos integrados nos corpora de que dispomos.

No texto hai tres testemuños de *sufrir* como verbo da CIII e ningún da variante *sofrer*, da CII (*sufrir* III:1, V:14; *sufrirey* IV:50). A acomodación dos descendentes deste verbo da terceira conxugación latina decantouse en español e en galego a favor da conxugación en *-ir*, se ben en ningunha destas linguas, sobre todo na segunda, faltan testemuños do modelo en *-er*; en galego forma parte dun grupo especial de verbos da CIII, todos patrimoniais, que se conxugan con alternancia (*sufro, sofres* [ɔ]; *sufrir, sufrirei*). En portugués, en cambio, optouse pola acomodación á CII, de modo que en Davies/Ferreira non se rexistra ningunha forma que poida pertencer ao paradigma de *sofrir* ou *sufrir*²². Así pois, atopámonos de xeito reiterado cunha forma que se afasta do modelo conxugacional previsible nun portugués.

No “Soneto a santo Antonio”, deslízase <tubestes> axiña emendado en <tibestes> (I:5), cancelando o segundo pau do <u> e colocando un punto moi marcado sobre o outro. A selección inicial de <u> como vogal radical parece ser o traslado do uso espontáneo, por castelanismo ou galeguismo, do orixinal ou de quen fai a copia. Non atopamos rexistros de *tub-* ou *tuv-* como variante do tema de perfecto no corpus histórico do portugués, descendentes da variante medieval *tov-*; en cambio, en galego está amplamente documentada, tanto en textos antigos (TMILG), con abundantes rexistros tudenses –isto é, na área de maior intercambio lingüístico e documental co territorio portugués veciño–, coma na lingua actual (ALGa: I 376, aínda que a forma estándar sexa

21 Emenda <vala> por <vay a>. A pesar da dificultade da letra superposta, cómpre ler <vay a> e non o cancelamento do derradeiro grafo, porque doutro xeito o verso sería pentasílabo.

22 A grafía da vogal átona podería ser indiferente, posto que a elevación da pretónica daría

tivestes, coma en portugués). Por tanto, ou estamos diante dunha variante dialectal portuguesa, continuadora da correspondente galega e non rexistrada no noso corpus, ou máis probablemente diante dunha interferencia lingüística.

Vayaõ (port. *vão*) é a forma verbal do derradeiro verso da “copla allea” que dá motivo á sexta cántiga e, en consecuencia, do refrán: “querome ir com eles / que ñ se vayaõ solos” (VI:3-4). É posible que a escolla estea condicionada pola variedade lingüística orixinal desa copla tomada doutro autor e, se callar, doutra tradición. O feito é que non se pode tomar por portuguesa, pois nesta lingua a forma do Subx. Pte. nunca é *vaia-*; lembra en cambio gal. *vaian*, esp. *vayan*.

En ningún lugar do texto se emprega o infinitivo flexionado, a pesar de que hai dous contextos sintácticos que deberían esixilo en portugués: “Milhor hé *dizermo*, / que se mo dizeis / a chorar desgostos / vos ajudarey” (IV:25) e “Vivirey penando / [sen] te *uer* meus olhos” (VI:10). É este un trazo que podería pasar desapercibido para un galego, que sempre ten as dúas opcións (*dicir/dicirdes*, *ver/veren*), e que dificilmente dominaría un castelán; sorprende moito, en cambio, nun portugués plenamente instalado no seu sistema, polo que cremos se trata dun novo trazo de interferencia.

Só pode ser atribuída a castelanismos a presenza do tempo composto *a visto* (“En voso proceder claro se a visto”, I:9). Aínda que na gramática portuguesa se xeraron formas compostas con *haver* + part., equivalentes ás de *ter* + participio, sempre formaron parte de rexistros cultos –nomeadamente escritos– e non chegaron a percorrer todo o paradigma; de feito, *haver* non deu atinxido o pretérito perfecto de indicativo composto (port. *tenho visto*). É tamén un trazo inesperable nun galego, pois non só a súa lingua carece de tempos compostos (sexa con *haber*, sexa con *ter*), senón que o castelán dos naturais de Galicia se caracteriza ata hoxe polo uso de tempos simples, incluso en contextos formais e en sectores cultivados (*vin* ‘vi, he visto’).

Non hai ocorrencias do sufixo *-vel* (pl. *-veis*) e no canto atopamos *impossible* (II:11) e *terribles* (III:14), cunha terminación *-ble(s)* que non se rexistra en portugués: a pegada do español ou do galego resulta, neste caso, evidente. Doutra parte, en contra da práctica habitual en portugués, o prefixo *en-* mantén a nasal implosiva ante nasal inicial da sílaba seguinte: *ennobrecestes* (I:4), *enmudeçer* (IV:12), *enmudeceis* (IV:18).

A forma *solos*, a seguir, confirma a hibridación, pois tampouco pode tomarse por portuguesa. Non faltan exemplos de *solo* en galego medieval (p. ex. “Et ficou el rrey de Valença solo et sem cõsello et desanp[al]rado”, na Crónica xeral galega, c. 1300), e no galego moderno espontáneo é forma máis común e estendida ca *só*; pero, sobre todo, *solo* é a forma tipicamente castelá.

Tamén nos conduce cara ao galego ou o castelán o uso reiterado de *emque* ‘aínda que, ademais de’. En Galicia o nexos máis popular con valor concesivo é *anque*, a variante maioritaria en alternancia con {*enque*, *einque*, *ainque*, *inque*}: “*emque* hé Lisboa nobre e gran cidade, / muy mais Antonio vós a *ennobrecestes*” (I:3-4), “he fes vos caulleiro

emque fidalgo” (I:13), “de faltos claros *emque* engenio sobre” (II:4), “que *emque* o simte na'lma cumple com quem hé” (IV:7-8). Con este valor, non atopamos rexistros portugueses de *emque* –ou variantes coma *enque*, *anque*– en Davies/Ferreira; non así en español, que tamén coñeceu a forma *anque*, considerada pronuncia vulgar de *aunque*, e no que non faltan testemuños antigos e illados de *enque* (“Et el agua enque es cocha [es] muy prouechosa al dolor” [a 1500, *Macer herbolario*], fonte CORDE).

A formación *filho dalgo* (I:10) malamente se pode considerar portuguesa, a vulgar pola escasísima presenza xa nos textos medievais; as dúas únicas ocorrencias que atopamos no corpus Davies/Ferreira poderían ser calco do castelán (*Partidas de Afonso X, Crónica Geral de Espanha*). Tamén en galego é pouco frecuente, mais así e todo recuperamos trece ocorrencias en textos xurídico-administrativos datados entre 1328 e 1467 (TMILG). En cambio, *hijodalgo* <hijo dalgo, hijo-dalgo, hijodalgo> (pl. *hijosdalgo*) está moi ben documentada en español, con abundantes rexistros tanto no séc. XVI coma no séc. XVII, e por tanto vizosa nos anos de composición destes poemas (CORDE).

Engenio (port. *engenho*; II:4) debe ser tamén un castelanismo. En portugués recolle mos sempre e só variantes rematadas en *-nho* <engenho, ingenho, enjenho>; tamén en galego medieval é xeral *-ño*, pero na Idade Moderna a variante tradicional coexiste con *inxenio*, posiblemente cun grao de cultismo diferente, como mostran estes versos de fins do séc. XVII e mediados do séc. XVIII: “Eu oín a meus Avós / Cando do Homero falaban, / Que os inxenios como á Fonte / Co seu cacho iban á auga” (*Festas Minervais*, 1697); “Eu non sei de copras / e faltam’o enxeño / nen fixen cantigas / no falar galego” (Sarmiento, 1746). Non tendo mostras de que en portugués se producise un dobrete semellante, debemos consideralo unha interferencia máis.

Non se pode dicir que *enemigos* (III:14; port. *inimigo*) sexa unha variante que estea ausente por completo da historia do portugués, pois tivo un notable ascenso no séc. XVII, o que contrasta co seu carácter marxinal en todas as épocas; posto que o uso documentado por nós se encadra nese contexto cultural, cremos que se debe atribuír á castellanización do portugués nesta altura, non tanto a un trazo de hibridación particular.

Na historia do portugués só rexistramos *cativo* e *captivo* (Davies/Ferreira). Salvo que aceptemos que a grafía de aparencia culta *-pt-* pode encubrir pronuncias con vocalización, deberíamos concluír que *cautivas* é un castelanismo. Tamén en galego antigo se recolle esporadicamente *cabtivo*, que podería interpretarse do mesmo xeito; tras o apagamento da escrita na Galicia da Idade Moderna, atopámonos ante subst. *cativo* ‘neno’ (como adx., ‘de mala calidade’ ou ‘pequeno’) fronte a *cautivo* ‘prisioneiro’, hoxe normativizado como *cativo* por entender que a variante con *cau-* se debe a interferencia do español.

O PERFIL LINGÜÍSTICO DO AUTOR OU AUTORES

Entre os trazos que consideramos probablemente endóxeos, un bo número deles podería ser tamén efecto da permeabilidade de certos niveis da sociedade portuguesa á caste-

lanización. Como foi sinalado repetidamente no comentario, moitos destes trazos son conservadores ou arcaicos na altura en que se compoñían estes poemas; non se descarta que a propia participación no certame, e as esixencias de poetizar “a lo antiguo” (vid. supra), condicionen a selección de variantes que a xuízo do autor trasladan mellor ese sabor arcaico, máis perceptible nos catro últimos poemas. Moitos deses riscos, dos trazos, ademais, son compartidos coa xeneralidade do galego ou con algunhas variedades desta lingua, como polo xeral ocorre cos trazos lingüísticos que o portugués vai desbotando na Idade Moderna ao se conformar unha norma culta que desconsidera as variantes do norte do seu territorio. E, nesta liña, tamén foron levantados algúns trazos que orientan a nosa pesquisa cara a un portugués proveniente do norte do país.

Os trazos apuntan a un autor bilingüe, sexa porque sendo portugués coñece ben o castelán e ten unha práctica continuada neste idioma, sexa porque é un súbdito da coroa de Castela que, por razóns biográficas de distinto tipo, ten un bo dominio do portugués; non se descarta que, no segundo caso, se trate dun galego (en todo caso, moi castelaniado) ou de alguén que ten contacto coa lingua galega. Cómpre salientar, con todo, que hai unha vontade e intención de escribir en portugués, e de facelo co maior respecto e dignidade, tanto nos poemas cultos coma nos de corte máis popular; ora ben, faise patente en todo momento a presenza do castelán como lingua teito –tanto para un portugués coma para un galego–, que deixa as súas pegadas nunha notable hibridación.

A escolla entre un autor portugués bilingüe e un autor non portugués bilingüe non é doada. Como xa foi dito, partimos inicialmente da presunción de se tratar dun autor portugués na corte castelá ou en estreito contacto con ela. Mais, ponderando todos os trazos considerados, dun lado a marxinalidade dos que catalogamos como “posiblemente” endóxenos –mesmo cun criterio tan amplo coma o usado por nós–, e doutro lado o carácter fortemente caracterizador do castelán que define os que consideramos “probablemente” exóxenos, parécenos igualmente plausible que se trate dun autor que non é portugués e que emprega esta lingua como parte do xogo literario, e quizais do xogo político.

CRITERIOS DE EDICIÓN

A edición que presentamos é conservadora e procura a menor intervención no manuscrito, no que só realizamos algunhas modificacións gráficas, que se concretan na relación seguinte:

- a) Acentos diacríticos que axudan á comprensión do texto e ao traslado da nosa interpretación: <a>, amálgama de prep. *a* e art. *a*, foi grafada, consonte a norma portuguesa moderna, como à; distinguimos as dúas formas gramaticais agochadas baixo a grafía única <he>, de modo que *he* representa a conxunción e *hé* a P3 sg. do Ind. Pte. de *ser*; diferenciamos en <vos>, consonte a práctica moderna, entre o pronome *vós* tónico e o pronome *vos* átono; finalmente, acentuamos <mais> como *máis* cando é cuantificador.

- b) Segmentamos contraccións gráficas non usuais, recorrendo ao apóstrofo cando é preciso: <nalma> *na'lma*. A posición do apóstrofo non é indiferente: optamos por editar <na'lma> e non <da'lma> para que fose evidente que se trata da amálgama de “na alma” e de “da alma”, non de “en alma, de alma”; nos restantes casos, mantivemos a posición habitual (p. ex., <d'alem>).
- c) En contrapartida, soldamos nunha soa palabra gráfica, consonte o uso actual, as que aparecen disgregadas, como < taõbem>, mais sen que iso afectase aos clíticos (<quero me ir>, <falhos eis>, etc.).
- d) Interpretamos como til de nasalidade tanto o trazo horizontal que se suporpon a unha vogal ou ditongo (coma en *conuersaçõis*) coma o trazo circular de abreviatura que se une a <o> ou se superpon a outras vogais (coma en *naõ* ou *mỹ*). Mantemos ese sinal gráfico nos ditongos nasais, tanto se a grafía portuguesa moderna é do tipo <ão> coma do tipo <an, am>. Con todo, cómpre sinalar que o mesmo sinal diacrítico se dá no texto nalgunhas ocorrencias con ausencia total de nasalidade, coma a amálgama *ao* (prep. + art.) ou a abreviatura *Χπο*, e que nós o mantemos como particularidade na nosa edición.
- e) Usamos as maiúsculas en topónimos (*Lisboa*) e antropónimos (*Acuña*). Substituímos sistemáticamente <R> por *r*, aínda que iso provoque a anomalía do dígrafo en inicial de palabra: <Rezaõ> *rrezaõ*.
- f) Intervimos na puntuación só cando estamos seguros de que esa é a que corresponde ao sentido e nos parece necesaria para a comprensión.
- g) Ofrecemos os poemas na mesma orde e cos mesmos títulos con que figuran no manuscrito. Respectamos tamén o signo ù que, situado na marxe esquerda, marca o primeiro verso de cada estrofa ou das súas partes. Á dereita, sinálase entre ángulos o número e cara do folio, <304r>. A numeración dos versos é nosa.

EDICIÓN DOS POEMAS

Cosas Portugesas

<303v>

I. Soneto a santo Antonio

- ✓ A fama e gloria que pudesdes destes
à patria cara he venturosa ydade
que, emque hé Lisboa nobre e gran cidade,
muy máis Antonio vós a ennobrecestes.
- ✓ Justamente dos Ceos premio tibestes 5
devido à vosa vida he santidade
que sendo portuges tanta humildade
muy bem subir taõ alto merecestes.
- ✓ En voso proceder claro se a visto
... .. em samge he filho dalgo 10
Pois vencestes aõ mundo en dura guera,
- ✓ fes vos yl Rey do abito do Xpõ, <304r>
he fes vos caualleiro emque fidalgo
e da Casa do Rey dos ceos he terra.

- II. Soneto a mi sr don Diego**
- ✓ Tendes tanto de todo, Acuña nobre,
que hé temerario aquele que pretende
daruos o voso, pois negocio emprende
de faltos claros emque ingenio sobre.
- ✓ Na menor parte vosa se descobre 5
Perfeicaõ taõta que no ar suspende
a maõ he pena, porque ve que ofende
taõta Riqueza cabedal taõ pobre,
- ✓ mas é tal o dezejo que me leua 10
a dezer naõ o que é [máis co] que posso
que acometer hũ imposible aspiro.
- ✓ È se vos fas espanto que me atreua,
a mÿ me causa taõto o nome vosso
que com justa rrezaõ de mÿ me admiro.
- III. Soneto a una ausencia**
- ✓ Sufrir da patria un misero desterro,
naufragios polo mar, perdas na terra,
prolixo tempo a emfadosa guerra,
castigo duro sem cometer erro,
- ✓ tormentos mil a fogo, sangue e ferro... 5
todos os descontentos que en si encerra
a vida com probeza, se naõ erra
quem chama vida o com que vida aterro.
- ✓ Largas enfermidades sem rremedio, <304v>
falta de fee palaura nos amigos, 10
conuersaçõis forcossas sen prudencia,
- ✓ falta de mantimentos, largo asedio,
perseguiçõis terribles de enemigos.
Isto he máis naõ se iguala aõ mal de ausencia.
- IV. Jugete**
- Parte de Lisboa
para Santaren
portuges fidalgo
de cassa dil Rey.
- ✓ Vay a despedirse 5
de quem quere bem,
que emque o simte na'lma
cumpre com quem hé.
- ✓ Chegua a ber os olhos 10
em que a gloria ve:
suspenso se fica,
vese enmudeçer.
- ✓ Saõ seus olhos lingua
que ela emtemde bem,
suspiros correos 15
da'lma que bem quer.
- ✓ Pregumtalhe a dama:
«¿como enmudeceis?,
¿que vos tem suspensso? 20
Todo me dizey.
- ✓ Mas naõ mo digais.
Nem quero saber
[novas] que me maten.

✓	Mas ño digo bem: Milhor hé dizermo, que se mo dizeis a chorar desgostos vos ajudarey.	25	<305r>
✓	As almas partidas conforme querer Justo é que se partaõ os males e bems».	30	
✓	Respomde: «Señora, ausencia comuem, que a dar guerra a mouros parto com meu Rey.	35	
✓	A Africa vamos contra el Rey de Fes e contra os mourinhos que comsigo tem.	40	
✓	Logo os vemceremos e me tornarey e mouras cautiuas vos presentarey.	45	
✓	Muitos saõ os mouros, mas un portuges val cemto he sincoemta, se é de Boa Lei.	50	
✓	Naõ tenhais torm[ento], que eu os sufrirey nesta ausencia todos com que ño mos deis nela com mudancas tal é os mouros ño podem ho que podereis».	55	<305v>
✓	«Señor da minha alma, ¿como tal dizeis?!, ¿ñaõ sabeis que sou pedra emque mulher? Se eu me mudar, ceo ño me de cousa que lhe pida, deus me falte. Amen».	60	
✓	Com o sentimento lagrimas lhe vem e choraõdo canta bailando taõbem.	65	
V.	[Sen título] –Letra agena– Vaõse meus amores a partes d'alem, ¿quem me dara nouas de todo, meu bem? –Propias– Com Il Rey à guerra se vaõ meus amores e magoas e dores	5	

	ma fazem na terra.	10	
	Meu bem se desterra, chorar me comuem, ¿quem [me dara nouas de todo, meu bem]?		
✓	¿Como tanta ausencia poderey sufrir?, pois soo aõ partir naõ basta paciencia.	15	
	Hauera rresistencia ou rremedio em quem ¿quem [me dara nouas de todo, meu bem]?	20	<306r>
✓	Parti s[eño]r ja partase esta vida que em dizer partida ja partida esta vós me leuais la e ficais taõbem, ¿quem [me dara nouas de todo, meu bem]?	25	
✓	Apartemse os corpos que forcosso é, vai por ventureiro se ventura tem.	30	
✓	Na armada se embarcãõ para Tremezem fidalgos gaõlantes com Bastiaõ seu Rey.	35	
✓	com as saudades que sua dama tem chora suspirando e canta taõbem.	40	
VI.	[Sen título] –Letra Agena– Polo mar abaxo se vaõ os meus olhos: quero me ir com eles que naõ se vayaõ solos. –ProPias.–		
	Por mar nauegaõdo meus olhos se vaõ, ¿quando tornaraõ? Dizeime alma quando. Vivirey penando	5	
	[sen] te uer meus olhos: quero [me ir com eles que naõ se vayaõ solos]	10	<306v>
✓	Se pasaõ aõ mar con tantos desuios, dos meus nacementos que me aõ de anegar; mal podem pasar sem m̃y os meus olhos: quero [me ir com eles que naõ se vayaõ solos].	15	
		20	

- ✓ Emque vaõ aa vela
bem posso alcanca
he para guardalos
lhe farei a vela;
he pois me desuela 25
lembranca, meus olhos,
quero [me ir com eles
que não se vayaõ solos].
- VII. [Sen título]
- ✓ –Letra agena–
Pois o cantario hé nouo,
quero ir mana comvosco.
- ✓ Propias
É mui uelha a dor e magoa
quanto nouo o cantarinho,
e emque abrasar me adeuinho 5
o fogo busco e a fragua;
outros trazem terra he agua,
o vosso tras vento he fogo.
Quero [ir mana comvosco].
- ✓ Causa amorosa afeicaõ 10
todo o que nouo se ve
... caõtaro tal é
as partes vossas tais saõ
que olhos não seguiraõ
o que emcareser não posso. 15
Quero [ir mana comvosco]
- ✓ Não aja causa que empida
que o cantaro se celebre
e olhay que não se vos quebre
porque não se quebre a vida;
qualquer sera bem perdida
em emprego taõ ditosso. 20
Quero [ir mana comvosco]
- ✓ Cheo de dezejos vai
õ cantaro que leuais;
e se deles vos lembrais
dos justos meus vos lembray,
ditosso premio lhe day
he falhos eis venturosos. 25
Quero [ir mana comvosco].
- ✓ Hé muito primo oficial
o oleyro que tal fes,
e fes taõ bem desta vez
que hé feita desigual;
para fazer outra tal 30
samente ele é poderoso.
Quero [ir mana comvosco].
- ✓ Por onde fordes irey
e para mayor rregalo
quando quiserdes baxalo 40
nos bracos o tomarey,
taõbem volo subirey
para que sirua de tudo.
Quero [ir mana comvosco].

<307r>

¶ Miras por ellas buen Rey
 que es justo mirar por ellas
 que eno. que ~~de~~ de terrazo
 no es bien que ofensas de sin

¶ Yo las mandan acatar,
 lo mas que quere Quea
 En ciento tierras mas
 que cuio por la cindales

¶ Tere vos basallo alluene
 tan leal como en prouencia
 por que agracia de los Reyes
 non mandan bon de a nobleza

¶ Esto dize al Rey alfonso
 el cax parte de valencia
 el Rey se finca sus peno
 los de mas surgen que van

Cosas Portuguesas

Bonito a dize Antonio.

¶ A fama e gloria que puerce de ser
 a gloria cara de venenosa pade
 que en que de Lisboa, nobre, y en a gade
 muy mais Antonio va, en no bre. ceter

¶ Que a menuda dos Reas premio riberes
 de viso a para viso de anarade
 que vengo portuges tanta sumildeade
 muy bem subir tad alto mereced.

¶ En voso procever claro se a visto
 que en amor de fillo dalgo

Pois venestes do mundo enoutra quem 206
 A far vos o Rey do alito do X p.
 Se fei vos caualheiro emique fidalgo
 e da casa do Rey dos cast. de Sierra

sones a mi^o Don nico

- A Tenay tanto de todo acuna nobre
 que se comemario a quele que pretende
 dar ua. ou uo pois negocio em prentes
 de falcos da vida que Engenia sobre
- A Na menor parte vosa se des cobre
 Perfeita carta. que no ar sus pende
 a ma^o se pena for que se. que o fizes
 carta de riqueza. ca de dal. ca^o pobre
- A Ma^o etal. o desejo que me leua
 a dixer. na^o o que a mi^o que
 que a comer. hu^o imposible de dixo
- A Ter vos far espanha que me deuua
 Am^o me cauda cabo onome voso.
 que com Jusca Rega^o de m^o mo a dmiro
- sones a vna auenua

- A Su furda patria un muiro de ferro
 Na^o fragia^o polo mar perda Nacima
 prolixo tempo a em fada a guerra
 castigo dur^o sem. com ex. erro
- A tormento mil a fogo sangue e ferro
 todos os desconvenias que em m^o ncerro
 a vida com probeza e na terra
 quem da ma^o vna o com que vida a erro

Vagras em fermidade: sem Remedio
 Falta de fei. galaura. Nas amigos
 Conversações forcassas sem prudencia
 Falta de mantimentos largo desvio
 Perseguições terribles do inimigo:
 Não se mais nada se iguala. O mal de Avenia

Jugete

Parte de las boas
 para sancaren
 portago finalgo
 de Chusa do Rey.
 Vozes de gozete
 de quem quer bem
 quem que os im: a alma
~~mas~~ cum que com quem se
 obegua a ver as obo.
 com que a gloria re
 suspiro se fica
 vive. en mu de ci.
 Não veus obo: lingua
 que ela. em com de bem
 Das pino: Correas
 Dalma que bem quer
 Preguimtalbe. a a a m e
 Como en mu de ci
 que vos tem suspiro
 todo me fize.
 Mas nad me sigas.
 Nem quero saber.
 que me maten

- Mas nas oigo ben
 O Millos. Si d'ermo.
 que se mo d'zeu
 a covar de se go
 vos. a p'vancas
 O as almas f'aroidas
 Com forma que v'z
 Gusto e que se parca
 Co. mat. e Bem-
 O Respon. de. Tenorais
 Ausencia Comuem
 que adas guerra a mouu
 parto Com meu Rey.
 O Lafrica vama
 Comora el Rey de fis
 e Comora a. Mourinob.
 que Comigo Tem
 O Logo os. Comceremas
 e Comonary.
 e Mouras. ca. Chuas
 vos presentonny
 O Muñtas. sad de mouros
 Amas. on porcyge.
 val como he. d'incocma
 el de Boa. Sei.
 O Nad. tendais. Com
 que eu. de. de. friny
 Festa. Ausencia. Com
 Com que nad. ma. de.
 O Neta. Com. mudanca.
 Com. Com. Com. Com.

O mundo não podem
 So que Poderia
 V. Senor da minha alma
 Como tal digis
 Nad sabis que sou
 Provalm que mulher
 V se eu me mudar.
 Oco não me de.
 Couza que se pisa
 deu. me falia. amen
 V Como sentimento
 Lagrimas Bevem
 E Coraõ do Cantõ
 Bailando tal sem
 - Leonagena -
 Vado meus Amores
 a partes da Sem
 E tam me dara noua
 de ego meubm
 - Propias -
 Com o Rey aguerre
 Se não melis Amores
 E magoa! E Dore!
 me fazem na terra
 meu bem. se. de terra
 Corar me Comuem
 quem
 V Como tanta. Ausencia
 poder e su frir
 pois se as garcir.
 Nad basta paciencia

^{ouera}
~~flor~~ ^{viscencia}
 ou remedio em quem
 quem =

¶ para a ja
 partada esta vida
 que em rizer partada
 a parada esta
 vos meluati la
 e ficai cao bem
 quem =

¶ a partemre os corpos
 que forcavo e
 vai gor. remcurio
 se remcura sem

¶ na armada se embarca
 para remecem
 fidalgos. gaolantes
 com. barba. ou Rey

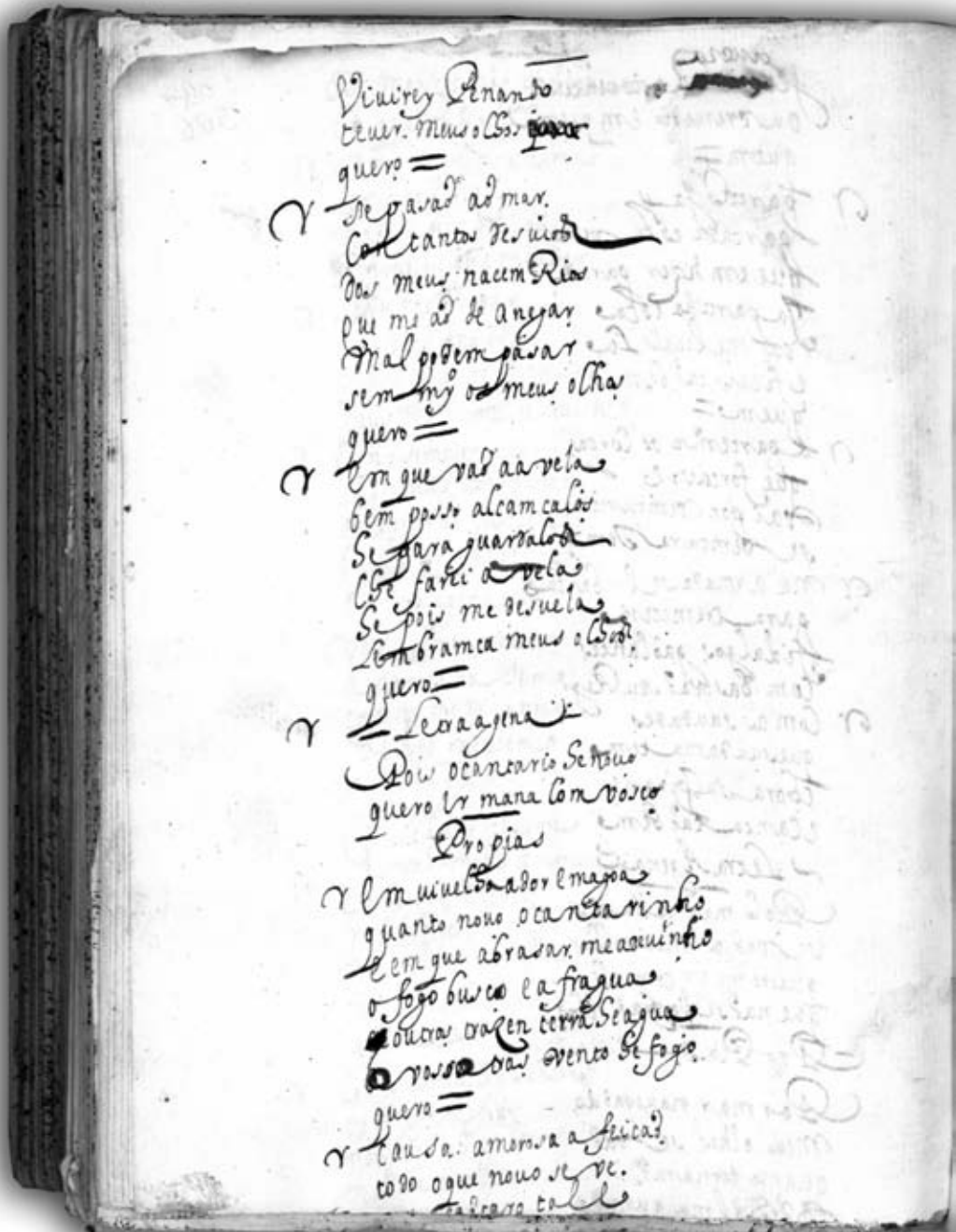
¶ Com as saudades
 que sua dama tem
 bora suspirando
 e canca cao bem
 secura Agencia

Polo mar a baixo
 se val o meus olhos
 quero me ir com eles
 que na se da. yad solos

Pro Plad.

Por mar naugado
 meus olhos se val
 quando tornara?
 a. m. l. ma quando

247
 306

Vivirey Penando
 ceur. meus o Co. ~~quero~~
 quero =

Y Separad ad mar.
 Cantantos Ter uio
 Dou meus nacem Rio
 que me ad de angay
 Mal porem pasar
 sem my os meus o lha
 quero =

Y Em que val aa vela
 Bem ppo. alcan calos
 Se para guarraloi
 Coe fari a vela
 Se pois me de uela
 Com brameca meus o Co.
 quero =

Y Lezagena
 Pois o canario se trou
 quero ly mana com vosco
 Propias

Y Em uuelador e maza
 quanto nouo o canario rinho
 Em que abrasax me acuinho
 o fogo buco la fragua
 Pouca traen terra de agua
 o vasso dai o vento de fogo.

quero =
 Y Causa. amosa a feica?
 todo o que nouo se ve.
 Talcazo tal

307

As Parous vosas caídas
 Que o lbr não seguiras
 E que em caros não gesso

quero =

Or Nad a sa causa que em gida
 Que o cancro se celeb
 ColSo que nad se vos quebre
 por qnt nad se quebre. E vici
 qual quer sera bem perdida
 em ~~o~~ em prego cad ditos
 quero =

Or Deo de Drazos vai
 o cancro que leuau.
 E se de les vos lembrais
 dos Juizos meus vos lembraz
 ditos premio se soy.
 Se fallos eis venturoso
 quero

Or Se muito primo o ficial
 o o le ~~que~~ tal fies
 e fies cad bem vicia vos
 que se feitura de igual.
 para fazer outra tal.
 comence. etc. e goberno

quero =

Or Por onde fordes iuy
 e para mayor Regalo
 Quando quiderdes baxalo
 nas bracos. o Tomarey.
 cad bem volo subirey.
 Para que sirua. e tudo
 Quero

REFERENCIAS

- ALGa I = García, C. et alii (1990): *Atlas Lingüístico Galego. Volume I, I e 2: Morfoloxía Verbal*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- ALGa II = García, C. et alii (1995): *Atlas Lingüístico Galego. Volume II: Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza
- Álvarez, Rosario (1994): “As formas do dativo e a expresión do número en galego medieval: *lle / lles, llo / llelo*”, *Verba* 21, 133-166.
- Álvarez, Rosario / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2003): “Escrita poética en galego a fins do século XVI: a «Canción galega en loor de don Diego das Mariñas Parragués»”, *Boletín da Real Academia Galega* 364, 249-305.
- Álvarez, Rosario / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2004-2005): “Escrita epistolar en galego: a correspondencia de don Diego Sarmiento de Acuña, I Conde de Gondomar (1567-1626)”, *Boletín da Real Academia Galega* (I) 365, 253-291; (II) 366, 225-303.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2005): “Altermancia vocálica en verbos do tipo *servir* no galego medieval”, en A. I. Boullón, X. L. Couceiro e F. Fernández Rei (ed.): *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: USC, 19-40.
- Andrés Escapa, Pablo / José Luis Rodríguez Montederramo (1998): “Manuscritos y saberes en la librería del Conde de Gondomar”, *El Libro Antiguo Español IV. Coleccionismo y bibliotecas (siglos XV-XVIII)*, 13-81.
- Ares Montes, José (1991): “Portugal en el teatro español del siglo XVII”, *Filología Románica* 8, 11-29 [http://revistas.ucm.es/flil/0212999x/articulos/RFRM9191120011A.PDF].
- Bouza Álvarez, Fernando (2000): *Portugal no tempo dos Filípes: política, cultura, representacións (1580-1668)*. Lisboa: Edições Cosmos.
- Bouza Álvarez, Fernando (2002): “«No puedo leer nada». El Corrector General Juan Vázquez del Mármol y la cultura escrita del Siglo de Oro”, *Syntagma* 0, 19-45.
- Bouzas Rosende, Paula (2009): “As variantes *gran* e *grande* dentro da frase nominal”, *Estudos de Lingüística Galega* 1, 199-208 [http://ilg.usc.es/elg/volume/1/, DOI: 10.3309/1989-578X-09-11].
- Buescu 1975 = Oliveira, Fernão de: *Gramática da linguagem portuguesa*. Introdução, leitura actualizada e notas por Maria Leonor Carvalhão Buescu. Lisboa: Imp. Nacional-Casa da Moeda, 1975.
- Câmara Jr., José Joaquim Mattoso (1977): *Para o estudo da fonêmica portuguesa*. 2ª edición. Rio de Janeiro: Padrão.
- CARDS = Rita Marquilha (coord.): *CARDS. Cartas desconhecidas*. Lisboa: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa. http://alfclul.clul.ul.pt/cards-fly/index.php [out. 2010].
- Cat.Gondomar = *Catálogo de la Real Biblioteca*. T. XIII. Correspondencia del Conde de Gondomar. Madrid: Patrimonio Nacional, 1999-2003, vol. I-IV.
- Cat.Mss.RB = *Catálogo de la Real Biblioteca*. Tomo XI. Manuscritos. Madrid: Patrimonio Nacional, 1999-2003.
- CORDE = Real Academia Española: *Banco de datos (CORDE) [en liña]. Corpus diacrónico del español*. http://www.rae.es [set.-nov. 2010]
- Cortijo Ortiz, Antonio (1995): “Inventario del MS.II-1581 de la Biblioteca de Palacio de Madrid: El Cartapacio de Pedro de Penagos”, *Reales Sitios* 32 (125), 17-33.
- Dadson, Trevor (1994-95): “La biblioteca del poeta y político Diego de Silva y Mendoza, conde de Salinas (1564-1630)”, *Journal of Hispanic Research* 3, 181-215.
- Davies, Mark / Michael Ferreira (2006-): *Corpus do Português (45 milhões de palavras, sécs. XIV-XX)*. http://www.corpusdoportugues.org [mar. 2009-nov. 2010].
- Fernández de Córdoba, Enrique / José Cortijo Medina (1999): “Noticias sobre la venta de la librería del conde de Gondomar al rey Carlos IV y su traslado al Palacio Nuevo de Madrid”, *Cuadernos para Investigación de la Literatura Hispánica* 24, 309-328.
- García Carraffa, Alberto / Arturo (1919-1953): *Enciclopedia heráldica y genealógica hispano-americana*. Madrid: Imprenta de Antonio Marzo.
- García Oro, José (1997): *Don Diego Sarmiento de Acuña, Conde de Gondomar y Embajador de España (1567-1626)*. *Estudio biográfico*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Houaiss, António / Mauro de Salles Villar et alii (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Objetiva [versión electrónica].
- Maia, Clarinda de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.

- Manso Porto, Carmen (1996): *Don Diego Sarmiento de Acuña, Conde de Gondomar (1567-1626): erudito, mecenaz y bibliófilo*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Michael, Ian / José Antonio Ahijado Martínez (1996): «La casa del sol: la biblioteca del Conde de Gondomar en 1619-1623 y su dispersión en 1806», *El Libro Antiguo Español III. El Libro en Palacio y otros estudios bibliográficos*. Salamanca: Universidad, 185-200.
- Nunes, José Joaquim (1975): *Compêndio de gramática histórica portuguesa. Fonética e morfologia*. 8ª edición. Lisboa: Livraria Clássica Editora.
- Said Ali, Manuel (1971): *Gramática Histórica da Língua Portuguesa*. 7ª edición. Rio de Janeiro: Livraria Acadêmica.
- Sanchez Cantón (1935): *Don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar 1567-1626. Discursos leídos ante la Academia de la Historia por...* Madrid, s.l., s.i.
- Tavani, Giuseppe (1992): *A poesia de Ayra Nunez. Edición crítica, con introducción, notas e glosario*. Vigo: Galaxia.
- Teysier, Paul (2005). *A Língua de Gil Vicente*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- TMILG = Varela Barreiro, Francisco Xavier (dir.): *Tesouro medieval informatizado da lingua galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <http://corpus.cirp.es/tmilg/> [set.-nov. 2010].
- Tobío, Lois (1973): «Gondomar e o galego», *Grial* 40, 133-144.
- Vásquez Cuesta, Pilar (1988): *A Língua e a Cultura Portuguesas no Tempo dos Filipes*. Mem Martins: Publicações Europa-América [Trad. de Pilar Vázquez Cuesta (1986): *La lengua y la cultura portuguesas en el siglo del Quijote*. Madrid: Espasa Calpe].
- Venâncio, Fernando (2008): “A castelhanização renascentista do léxico português”, en T. Brandenberger et alii (eds.): *A construção do outro: Espanha e Portugal frente a frente*. Tübingen: Calepinus Verlag, 109-130.